

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՕՐԵՆՔ

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ԲՆՕՐՐԱՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՒՆԱԶԱՎԹՈՒՄԸ (ՕԿՈՒՊԱՑԻԱՆ) ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԶՐԿՈՒՄԸ
ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Հոդված 1. Հայաստանի Հանրապետությունը դատապարտում է հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքների բռնազավթումը (օկուպացիան) և հայերի Մեծ հայրենազրկումը Թուրքիայի Հանրապետության կողմից:

Հոդված 2. Հայ ժողովուրդը ճանաչում է հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքների նկատմամբ հայրենատիրության անօտարելի իրավունքը և հետամուտ է պահանջատիրության (տարածքային, նյութական, բարոյական) իրավունքի իրացմանը:

Հոդված 3. Հայ ժողովուրդը վերահաստատում է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից բռնազավթված հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքներում Հայկական պետականության վերականգնման իրավունքը:

Հոդված 4. Սույն օրենքն ուժի մեջ է մտնում պաշտոնական հրապարակման օրվան հաջորդող տասներորդ օրը:

Հ Ի Մ Ն Ա Վ Ո Ր ՈՒ Մ

**§Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքների
բռնազավթումը (օկուպացիան) և հայերի մեծ հայրենազրկումը դատապարտելու մասին՝
Հայաստանի Հանրապետության օրենքի նախագծի ընդունման**

«Տակավին ուսանող՝ զգում էի Հայաստանի Հանրապետության կախարդական ուժը, քանզի շատերս ծնված և դաստիարակված լինելով Սիյուռքում, զրկված էինք ազգային ինքնության խորհրդանիշների պարզևած հպարտությունից: Օրինակ՝ պատկերազարդ դասագրքերի ու հանրագիտարանների գունավոր էջերում ուրիշ երկրների դրոշակների և քարտեզների կողքին մերը բացակայում էր: Թեև գոյություն ուներ Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը, իմ սերնդակիցների մեծ մասին թվում էր, թե մենք ժողովուրդ ենք՝ առանց

սեփական հայրենիքի: Մեր ծնողների հայրենիքը «երգիրն» էր՝ նախկին Օսմանյան կայսրությունում, իսկ իրենք՝ մեր ծնողները, հայրենիքից զրկված, սարսափելի բռնազաղթից ու կոտորածից փրկվածներն էին...»¹:

Քաղաքական հիմնավորում

Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունները, որպես ինքնիշխան պետություններ, որոնք վերականգնել են իրենց պետականությունը հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի մի մասում՝ շուրջ 42 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածքում, պարտավոր են հայ ժողովրդին պատկանող բոլոր տարածքների վերադարձման պետական քաղաքականություն իրականացնել: Հայկական պետական քաղաքականությունը պետք է նաև իրականացվի հայ ժողովրդի պատմական տարածքների բռնազավթումը և Մեծ հայրենազրկումը դատապարտելու մասին օրենքի ընդունմամբ: Այսօրվա հրամայականն է Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից օրենքի ուժով Թուրքիայի Հանրապետության դատապարտումը՝ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Արևելյան Հայաստանի (զգալի մասը) տարածքների բռնազավթման և հայերի Մեծ հայրենազրկման իրողության վերաբերյալ:

Հազարավոր տարիներ շարունակ հայերը եղել են իրենց բնօրրանի՝ Հայկական բարձրավանդակի և նրա հարակից տարածքների բնիկ ժողովուրդը, ինչի մասին են վկայում հարյուրավոր հնագույն հայկական գերեզմանատների, կրոնական ու մշակութային կոթողների, տաճարների, եկեղեցիների, վանքերի և հնությունների ավերակները, որոնք սփռված են Հայկական բարձրավանդակում:

Դեռևս Թուրքիայի Հանրապետության վերահսկողության տակ գտնվող հայկական բռնազավթված տարածքների վերադարձի համար հայ ժողովուրդը պետք է իրականացնի հետևողական պետական քաղաքականություն: Մեր պատմական հայրենիքի ողջ տարածքում հայոց պետականության վերականգնման խնդրում յուրաքանչյուր հայ մարդ պարտավոր է ունենալ իր մասնակցությունը, իսկ հայկական պետական հաստատությունները, իրենց լիազորությունների շրջանակում, պարտավոր են իրականացնել ծրագրային քաղաքականություն:

1920-ական թվականներին սկիզբ առած և 1965 թվականից Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետությունում, ապա նաև ողջ աշխարհում առաջացած պահանջատիրական շարժումը՝ հայերի ցեղասպանության դիմաց Թուրքիայի Հանրապետությունից արդարացի փոխհատուցում և բռնազավթված տարածքների վերադարձման պահանջի առաջաշունը, մինչ օրս չի ստացել հայկական պետական քաղաքականության կարգավիճակ: Հայաստանի Հանրապետության

---

¹ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, Նախաբան:

պետական քաղաքականության առանցքային խնդիրը Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայ ժողովրդին պատճառված տարածքային և նյութական վնասի հատուցումն է:

Հայ ժողովուրդն իր բնականոն զարգացումն ապահովելու համար պետք է հնարավորություն ունենա վերահաստատվելու իր պատմական հայրենիքում՝ հայկական պետականության ներքո, ինչը պետք է իրականացվի Թուրքիայի Հանրապետության ներկայիս սահմանների վերաձևման միջոցով:

Հայ ժողովրդի Մեծ հայրենազրկումը հիմնականում պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրության տարածքում, հայության բնօրրան հանդիսացող Հայկական լեռնաշխարհում, հայերի ցեղասպանությամբ, որն իր գագաթնակետին է հասել 1894-1923թթ. թուրքական իրար հաջորդած երեք կառավարությունների կողմից՝ սուլթանական, երիտթուրքական և քեմալական: Նշված ժամանակահատվածում ցեղասպանությանը զոհ են գնացել ավելի քան 2 մլն 500 հազար հայ, 1 մլն-ից ավելին արտագաղթել է, ոչնչացվել են հայկական քաղաքակրթական արժեքներ, ավերվել են հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, խաչքարեր, պատմաճարտարապետական և մշակութային մեծաքանակ հուշարձաններ:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից մինչ օրս տարվում է հետևողական քաղաքականություն՝ վերացնելու հայ ժողովրդի ներկայության ապացույցները պատմական Հայաստանում:

Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունները ոչ միայն ժխտում են հայերի ցեղասպանությունը և հայ ժողովրդին պատկանող տարածքների բռնազավթման փաստը, այլև, դիմելով պատմական փաստերի խեղաթյուրմանը և ցանկանալով ժամանակ շահելու միջոցով խուսափել եղեռնագործության և նրա հետևանքների հատուցումից, առաջ են քաշում պատմաբանների հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկը:

Համաձայն միջազգային իրավունքի՝ ցեղասպանության ծրագրավորումն ու իրագործումը ճանաչված են որպես մարդկության դեմ հանցագործություն և չունեն վաղեմության ժամկետ:

Եվ այժմ՝ 1915թ. Ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին ընդառաջ, հայ ժողովուրդը պետք է Հայաստանի Հանրապետության պետական լծակների օգտագործմամբ վճռականորեն և ամենուր ներկայացնի Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի բռնազավթված տարածքների ազատագրման և Ցեղասպանության ու Մեծ հայրենազրկման հետևանքով պատճառված վնասների արդարացի փոխհատուցման խնդիրը:

Ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում և տարածաշրջանում բնակվող քրդերը քաղաքական հայտ են ներկայացրել Քրդական անկախ պետություն ստեղծելու վերաբերյալ: Այս հեռանկարը ևս պետք է լինի Հայաստանի Հանրապետության ուշադրության կենտրոնում, և մեր

ազգային անվտանգության ծրագրային գործողություններն առավել զգայուն և կանոնակարգված մոտեցումներ են պահանջում սույն հարցում:

1937-1938թթ. Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունները կանոնավոր բանակի ուժերով կոտորածներ սանձազերծեցին Դերսիմում, որին, բացի տասնյակ հազարավոր քրդերից, զոհ գնացին նաև բազմաթիվ հայեր, ովքեր փրկվել էին ցեղասպանությունից և ապաստան գտել Դերսիմում: 2011թ. Թուրքիայի վարչապետը Դերսիմի կոտորածների համար ներողություն է խնդրել քրդերից՝ որևէ կերպ չհիշատակելով զոհված հայերին, ովքեր 1937-1938թթ. փաստացի ենթարկվեցին կրկնակի ցեղասպանության:

Արցախյան ազատամարտի տարիներին Թուրքիան ռազմատեխնիկական, նյութական, մարդկային և քաղաքական համակողմանի աջակցություն է ցուցաբերել Ադրբեջանի նախահարձակ գործողություններին՝ ընդդեմ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության: Իսկ 1993-ից մինչ օրս, Ադրբեջանի Հանրապետության հետ միասին, անօրինական շրջափակման մեջ է պահում Հայաստանի Հանրապետությունը:

Թուրքիայի Հանրապետության հայատյաց քաղաքականության շարունակականության վկայությունն են նաև սեփական պատմությանն առերեսվելու, պատմական իրողություններն իրենց անուններով կոչելու համար թուրք հայտնի մտավորականների դեմ պետական մակարդակով հարուցած իրավական, քաղաքական, ազգային-խտրական հալածանքները, որոնց 2007թ. զոհ գնաց հայտնի լրագրող, «Ակոս» շաբաթաթերթի գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքը:

2009թ. հոկտեմբերի 10-ին՝ ստորագրելով հայ ժողովրդի համար մերժելի հայ-թուրքական արձանագրությունները, Թուրքիայի Հանրապետությունը փակ է պահում հայ-թուրքական սահմանը և վերջինիս բացումը պայմանավորում հայկական երկրորդ պետության՝ Արցախի տարածքների հանձնմամբ Ադրբեջանի Հանրապետությանը:

Թուրքիայի իշխանություններն այսօր էլ շարունակում են իրենց նախորդների ցեղասպան ու հայաթափման քաղաքականությունը, ինչի ապացույցներից մեկն էլ Քեսաբի և Սիրիայի հայության դեմ ծավալած ռազմական ու էթնիկ-կրոնական զտումների գործողություններն են:

Համաշխարհային և տարածաշրջանային ահազնացող մարտահրավերների դիտանկյունից՝ այսօր առավել քան հրատապ են համահայկական ազգային ծրագրի և նոր՝ ազգային անվտանգության համընդգրկուն հայեցակարգի հռչակումն ու իրականացումը, որը պարտադիր պետք է ներառի հայոց դարավոր բնօրրանի բռնազավթված տարածքների իրավատիրության բաղադրիչը: Այդ փաստաթղթերի ընդունումը հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության ռազմավարության առանցքային ուղղություններից մեկը պետք է լինի:

1990թ. Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից ի վեր հայ քաղաքական կուսակցություններն ու օրվա իշխանությունները գրեթե ոչինչ չեն արել՝ ստեղծելու աշխարհի ավելի քան 100 երկրներում սփռված 10 միլիոնից ավելի հայությանը համախմբող ազգային անվտանգության գաղափարական և քաղաքական համալիր հայեցակարգ: Արդի հայկական քաղաքական միտքը՝ թե՛ Սփյուռքում, թե՛ Հայաստանի ու Արցախի Հանրապետություններում, պահանջում է համահայկական քաղաքական գաղափարի հռչակում, որը կլուսավորի դեպի հայոց քաղաքակրթության ակունքները մեր ժողովրդի վերադարձի և Միացյալ հայկական պետականության վերականգնման տեսլականը:

Իրավական հիմնավորում

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի տարածքների բռնազավթումը և հայերի Մեծ հայրենազրկումը հիմնականում տեղի են ունեցել մարդկության դեմ կատարված հանցագործության հետևանքով (Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված՝ հայերի ցեղասպանությամբ):

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման վերաբերյալ իր դիրքորոշումներն ու իրավաքաղաքական գնահատականը Հայաստանի Հանրապետությունն արտահայտել է ՀՀ Սահմանադրությամբ, Հայաստանի Հանրապետության անկախության մասին Հռչակագրով, «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին» Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի նոյեմբերի 22-ի թիվ 1401-XI օրենքով և միջազգային պայմանագրերով:

Օսմանյան կայսրության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը լիովին համապատասխանում է ՄԱԿ-ի 1948թ. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայում նկարագրված հանցագործությանը:

1915թ. մայիսի 24-ին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը հանդես եկան հայերի հանդեպ երիտթուրքական կառավարության սանձազերծած ջարդերն ու ցեղասպանությունը դատապարտող հատուկ հայտարարությամբ, որտեղ 1915թ. ապրիլյան կոտորածները որակեցին որպես Թուրքիայի նոր ոճիրը մարդկության և քաղաքակրթության դեմ: Տեքստում մասնավորապես ասված էր. «Գրեթե մեկ ամիս է ի վեր, Հայաստանի թյուրք եւ քյուրտ բնակիչները օսմանյան հեղինակությունների թույլտվությամբ ու հաճախ անոնց նեցուկը ունենալով՝ ջարդեր կը գործադրեն Հայերի դեմ: Նման ջարդեր տեղի ունեցան ապրիլի կեսին Էրզրումի մեջ (Կարին), Թերձան, Եղինէ, Պիթլիս, Մուշ, Սասուն, Ջէյթուն եւ ամբողջ Կիլիկիո մեջ: Վանի շրջակա գրեթե հարյուր գյուղերի հայերը բոլորն ալ սպաննվեցան եւ Վանի հայկական թաղամասը շրջապատված էր քյուրտերի կողմէ: Միեւնույն ժամանակ Օսմանյան

կառավարությունը չարչրկեցին Կոստանդնուպոլսո անպաշտպան հայ բնակչությունը: Մարդկության եւ քաղաքակրթության դեմ գործված Թուրքիո այս նոր ոճիրներու հանդեպ դաշնակից կառավարությունները հանրորէն կը տեղեկացնեն Մեծ Դռանը, որ թուրք կառավարության բոլոր անդամները անհատապէս պատասխանատու պիտի համարվին, ինչպէս նաեւ բոլոր այն պաշտոնյաները, որոնք մասնակից դարձան այս ջարդերուն»:

Հայոց ցեղասպանության փաստի արձանագրման համար բազմաթիվ վկայություններից, փաստաթղթերից բացի, հիմք են հանդիսանում նաև թուրքական ազգային դատարանների 1919-1920թթ. կայացրած դատական ակտերը, համաձայն որոնց՝ թուրք բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներ դատապարտվել են անձանց էթնիկ հատկանիշներով պայմանավորված զանգվածային կոտորածներ իրականացնելու և բռնի տեղահանումների համար:

1990թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի կողմից ընդունված՝ Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրի 11-րդ կետը սահմանում է. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915թ. օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»: Հռչակագրի ընդունմամբ Հայաստանի Հանրապետությունը իրավական պարտավորություն վերաստանձնեց՝ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական՝ տարածքային, նյութական և բարոյական վնասների փոխհատուցման պահանջներ ներկայացնելու համար:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հիմք հանդիսացող՝ Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրում ամրագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները ճանաչում են հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվության հետապնդման ստանձնման հիմնախնդիրը և Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը՝ գիտակցելու այդ պատասխանատվությունը համայն հայության իղծերի իրականացման և պատմական արդարության վերականգնման գործում:

Ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության՝ որպէս Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի, պատասխանատվության հարցի բարձրացումը պետք է հանգեցնի մինչեղեռնյան իրավական վիճակի վերականգնմանը:

Պատմական հիմնավորում

Հայ ժողովուրդը հազարամյակներ շարունակ իր պատմաքաղաքական զարգացումն է ապրել Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից տարածքներում, որը հայտնի է նաև Հայկական բարձրավանդակ անվամբ, և ստեղծել է իր ուրույն քաղաքակրթությունը:

Հայաստանի թագավորական արքայատոհմերն են (դինաստիաները)՝ Երվանդունիները, Արտաշեսյանները, Արշակունիները, Բագրատունիները, ինչպես նաև Կիլիկիայի Ռուբինյան արքայատոհմը, որոնք իրենց իշխանությունը տարբեր ժամանակահատվածներում տարածել են Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում:

Հայաստանն ընդգրկել է Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը, որոնք իրարից բաժանվում էին Արևմտյան Եփրատով: Մեծ Հայքն ուներ ավելի քան 300 հազար քառ. կմ տարածք, Փոքր Հայքը՝ շուրջ 100 հազար, իսկ Կիլիկիան՝ մոտավորապես 40 հազար քառ. կմ տարածք:

Հայկական լեռնաշխարհի շուրջ 400 հազար քառ. կմ տարածությունից ներկայումս Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունների կազմում է գտնվում ընդամենը 42 հազար քառ. կմ տարածք՝ մեր հայրենիքի միայն 10 տոկոսը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին պատմական Հայկական լեռնաշխարհը՝ եզերված Եփրատ գետի արևմտյան ճյուղավորումներով, Պոնտոսի և Տավրոսի լեռնաշղթաներով և Ղարաբաղի բարձունքներով, անհավասար կերպով բաժանված էր Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների միջև²:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի բռնազավթված տարածքները ներառում են և հայտնի են որպես հայկական երկրամասեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա և Արևելյան Հայաստան (զգալի մասը):

Արևմտյան Հայաստան

1860թ. Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեց Ազգային սահմանադրությունը, որը դարձավ արևմտահայերի ներքին կյանքի ինքնուրույնության կանոնադրություն:

1859թ. Բարձր դուռը, ելնելով Փարիզի 1856թ. մարտի 30-ի համաձայնագրի համապատասխան դրույթից, ոչ մահմեդական համայնքների (հույներ, հայեր, հրեաներ) գլխավորներին հանձնարարեց հանձնաժողովներ կազմել ազգային կանոնադրություններ մշակելու համար: Հայ համայնքի կանոնադրությունը կազմելու նպատակով ստեղծվեց երկու հանձնաժողով. մեկը՝ առաջադրված ազգի կողմից, իսկ մյուսը՝ նշանակված Բարձր դռան կողմից: Դրանց ուժերով փոփոխված 1857թ. կանոնադրությունը վերջնականապես խմբագրված տեսքով 1859թ. դեկտեմբերին քննության առնվեց հոգևոր և գերագույն ժողովների կողմից:

² Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 1:

1860թ. մայիսի 24-ին՝ նորընտիր պատրիարք Սարգիս Գույումճյանի օրոք, ընդհանուր ժողովը վավերացրեց կանոնադրությունը:

Սահմանադրությունը հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես Կ. Պոլսի, այլև Արևմտահայաստանի և ամբողջ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության կրթական, լուսավորական, մշակութային կյանքը իրավականորեն կարգավորող փաստաթուղթ: Ազգային ընդհանուր ժողովը (երեսփոխանական ժողով) ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից՝ իբրև օրենսդիր մարմին:

Սահմանադրական առաջին ընդհանուր ժողովը գումարվեց 1860թ. օգոստոսի 25-ին: Ժողովին մասնակցում էին 180 երեսփոխաններ, որոնցից ընտրված էին 120-ը, իսկ 60-ը անդամակիցներ էին (որ ենթադրվում էր Սահմանադրության 9-րդ հոդվածով՝ մտավորականներ և պաշտոնյա հայեր):³

1878 թվականին ստորագրված Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի հաշտության պայմանագրերով Հայկական հարցը դառնում է միջազգային քաղաքականության քննարկման առարկա, ինչը մեծ տերությունները հաճախ են շահարկել՝ օսմանյան Թուրքիայի հետ իրենց հարաբերություններում:

Ի վերջո, 1878թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Սան Ստեֆանոյում ստորագրվեց ռուս-թուրքական Հաշտության պայմանագիրը:

Պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանին. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ և գերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»⁴:

Ի վերջո, ի՞նչ էր 16-րդ հոդվածը հայության համար՝ հաղթանակ, թե՞ պարտություն: Հաղթանակի մասին խոսք լինել է չի կարող, ... Ուղղակի 16-րդ հոդվածով առաջին անգամ Թուրքիան ընդունեց Հայաստան աշխարհագրական և պատմական տարածքի գոյությունն իր նվաճած երկրների շարքում, ...⁵:

³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 365:

⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 434:

⁵ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 435-436:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը հիասթափություն առաջացրեց հայոց մեջ. արևելահայերն ու արևմտահայերը մեծ ակնկալիքներ ունեին պատերազմի արդյունքներից⁶:

...Եվ միայն Բեռլինում, երբ արդեն 16-րդ հոդվածը դառնալու էր քննարկման առարկա, Մ. Խրիմյանը, Նար-Պեյը և Ս. Փափագյանը պատասխանեցին Սուլթերիին՝ փաստերով ապացուցելով, որ հայերը մեծամասնություն են կազմում Մեծ Հայքի Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Էրզրումի վիլայեթներում⁷:

Հայ պատվիրակներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Վադդինգտոնը խորհուրդ տվեց փաստաթղթերն անհապաղ ուղարկել վեհաժողովի բոլոր մասնակիցներին, որպեսզի վերջիններս մինչև 16-րդ հոդվածի վերաքննարկումը ծանոթանան դրանց: Մ. Խրիմյանն ու Նար-Պեյը հունիսի 13(25)-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Պերմանիայի և Իտալիայի առաջին ներկայացուցիչներին հանձնեցին իրենց խնդրագրերը, Հայաստանի ինքնավարության վերաբերյալ պատրիարքական ծրագիրը և վիճակագրական տեղեկությունները: Դրանց մեջ էին «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի», «Վիճակագիր Օսմանեան Հայաստանի», որին կցված էր ապագա ինքնավար Հայաստանի աշխարհագրական քարտեզը: Այդ վիճակագրությունն ապացուցում էր, որ իր պատմական հայրենիքում (այն նահանգներում, որտեղ առաջարկվում էր բարենորոգումներ կատարել՝ Էրզրումի ու Վանի վիլայեթներ, Դիարբեքի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդնի սանջակը, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը և Տրապիզոնի ու Բաթումի միջև գտնվող Ռիզե նավահանգիստը) հայությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն, իսկ թուրքերը՝ հայերի թվաքանակի մեկ երրորդը: Որպես ապացույց՝ մատնանշվում էին Ուրիչինիի 1845թ. մարդահամարի տվյալները, որում, նույնիսկ խիստ նվազեցված, հայերի թվաքանակը ներկայացված էր երկու և կես միլիոն, և արվում էր եզրակացություն, թե երեք տասնամյակի ընթացքում այդ թվաքանակը պետք է հասած լիներ երեք միլիոնի⁸:

Վեհաժողովի 12-րդ նիստում միայն քննարկվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը:

Հունիսի 30-ին (հուլիսի 9-ին) Սուլթերին վեհաժողովին է ներկայացնում անգլիական և թուրքական պատվիրակությունների կողմից վերախմբագրված 16-րդ հոդվածը, որը դառնում է Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդը. «Բարձր դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերթեզներից և քրդերից: Բարձր

⁶ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 439:

⁷ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 442:

⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 443:

դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»:

Փաստորեն, 16-րդ հոդվածի առաջին մասը, որում նշվում էր «Հայաստան» անունը, կրճատվել, և մնացել էր երկրորդ մասի «հայաբնակ մարզեր» արտահայտությունը, իսկ որոնք էին այդ տարածքները, որտեղ էին սկսվում և վերջանում, ոչինչ հայտնի չէր⁹:

61-րդ հոդվածի մասին բազմաթիվ կարծիքներ են հայտնել այլազգի և հայ հետազոտողները: Հայ ուսումնասիրողների մի մասն անհաջողության մեղքը բարդել է հայ պատվիրակների վրա, որ նրանք անձեռնհաս էին այդ գործերում: Պարզ է մի բան, ովքեր էլ լինեին պատվիրակները, արդյունքը լինելու էր նույնը եվրոպական պետությունների միջև գոյություն ունեցող հակամարտության պատճառով:

Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածն արևմտահայության համար դարձավ սպառնալի ահազանգ և ժողովրդին մղեց զանգվածային արտագաղթի¹⁰:

Հայկական հարցը Թուրքիայի ներքին հարց լինելուց դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկումների առարկա: Սան Ստեֆանոյի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածները դրանց արտահայտություններն էին, և հայության արևելյան ու արևմտյան հատվածները համոզվեցին, որ «օտարէն պէտք չէ բան յուսալ», որ Հայկական հարցի լուծումը պետք է որոնել ոչ թե Բեռլինում, այլ բուն երկրում՝ Հայաստանում: Հայության մտքի սևեռուն գաղափարը դարձավ ոչ թե «թրթե», այլ «երկաթե շերեփը»: «Մարդ ինքն իրմէն պէտք է աշխատի, որ փրկվուի», - Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակ Մկրտիչ Խրիմյանի կոչը դարձավ ամբողջ հայության գործունեության մարտավարությունը¹¹:

XIX դարավերջին Արևմտյան Հայաստանը ներառում էր յոթ նահանգ (վիլայեթ)՝ Վան, Էրզրում, Սեբաստիա, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Տրապիզոն:

Այդ տվյալները վերջնական մշակման ենթարկվելով՝ ամբողջացվեցին միայն 1882թ.: Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի առաջին համընդհանուր վիճակագրության՝ հայ բնակչությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ⁹⁹³.

ա. Արևմտյան Հայաստան (Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի և Սեբաստիայի վիլայեթներ) – 1 միլիոն 630 հազար մարդ,

⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 445:

¹⁰ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 446:

¹¹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 5-6:

բ. Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք (Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներ) – 380 հազար մարդ,

գ. Ասիական Թուրքիայի վիլայեթներ – 455 հազար մարդ,

դ. Եվրոպական Թուրքիայի վիլայեթներ⁹⁴ - 60 հազար մարդ,

ե. Կ. Պոլիս՝ արվարձաններով – 135 հազար մարդ,

Ընդամենը – 2 միլիոն 660 հազար մարդ¹²:

1894-1896թթ. հայերի զանգվածային կոտորածները արևմտահայերի առաջին ցեղասպանությունն էր, որին զոհ գնացին հարյուր հազարավոր հայեր, բազմահազարներն արտագաղթեցին տարբեր երկրներ: Թալանվեցին և ավերվեցին հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, մի զգալի մասն էլ մզկիթների վերածվեց: Արևմտյան Հայաստանում ժողովրդագրական իրավիճակը հոգուտ մահմեդականության փոխելու համար Օսմանյան կայսրությունը շարունակաբար կազմակերպում էր հարյուր հազարավոր մահմեդականների ներգաղթ:

1894-1896թթ. ընթացքում կոտորված հայերի թվաքանակը հասավ 300 հազարի: Այդ կոտորածները կրում էին համատարած, կանխամտածված և կազմակերպված բնույթ, իրականացնողն ինչպես մոլեռանդ մահմեդական բնակչությունը, այնպես էլ ոստիկանությունն ու կանոնավոր բանակն էին: Սուլթանական իշխանությունների հիմնական գործիք դարձավ կրոնը, որի միջոցով հնարավոր եղավ տարբեր մահմեդական ցեղախմբեր միավորել ընդդեմ ընդհանուր թշնամի հանդիսացող քրիստոնյա հայ բնակչության¹³:

Գաղթն ընդգրկել էր ողջ Արևմտյան Հայաստանն ընդհանրապես, սակայն առանձնակի մեծ էր այն տարածքներից, որտեղ հաստատված քրդերը (նաև՝ չերքեզներն ու կարափափախ թուրքերը) լայնորեն ներգրավվել էին համիդիե զնդերի համակարգում¹⁴:

Ըստ էության, Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության սկիզբը դրվեց XIX դարի 90-ական թթ.: «Արյունոտ» սուլթանի քաղաքականությամբ էլ պայմանավորվեցին հետագա մեկ տասնամյակի ընթացքում ձևավորված ժողովրդագրական խիստ բացասական և հայերի համար վտանգավոր միտումները: Հայ բնակչության թվաքանակն աղետալի չափով նվազեց հատկապես Արևմտյան Հայաստանում: 1895-1896թթ. կոտորածների ժամանակ և նրան հաջորդած տարիներին հայաթափվեցին հարյուրավոր բնակավայրեր. հսկայական չափերի հասավ

¹² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 451:

¹³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 538:

¹⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 540:

արտագաղթը, որն ուղեկցվում էր մահնդական այլևայլ ցեղերի ուժեղ ներհոսքով: Վերջիններս «մուհաջիրներ» («գաղթականներ») անվան տակ ավելի ու ավելի հիմնավոր կերպով էին հաստատվում Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում: Դա էր պատճառը, որ 1880-ական թթ. Օսմանյան կայսրության ավելի քան 3 միլիոն հայ բնակչությունը XX դարի սկզբին զգալիորեն նվազել էր՝ կազմելով 2 միլիոն 200 հազար մարդ...¹⁵

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին թուրքիայի պետական քաղաքականության առանցքը կազմող՝ արևմտահայերի կոտորածներն ու հայրենագրվումն իրենց զագաթնակետին հասան 1915թ., երբ պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարակիրներ երիտթուրքերն ու օսմանյան կառավարիչներն իրագործեցին պատմական հայրենիքում ապրող արևմտահայերի ցեղասպանությունն ու Մեծ հայրենագրվումը: Սպանվեց մեկուկես միլիոնից ավելի հայ, շուրջ մեկ միլիոնն արտագաղթեց, ավերվեցին 2000-ից ավելի վանք ու եկեղեցի: Պղծվեցին ու ավերվեցին հայկական հազարամյա պատմական և մշակութային արժեքներն ու կոթողները...

1915-1916թթ. ցարական Ռուսաստանի զորքերն ու հայկական կամավորական ջոկատներն ազատագրում են Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ՝ Վանը, Մուշը, Բիթլիսը, Էրզրումը: 1917թ. Ռուսաստանում իշխանությունը վերցրած բոլշևիկյան կուսակցության խորհրդային իշխանությունը դեկտեմբերի 29-ին հրապարակեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, որով ճանաչվում էր արևմտահայերի ազատ ինքնորոշման, անկախության իրավունքը, որը, սակայն, չէր կարող կյանքի կոչվել, քանի որ ռուսական մեծաթիվ զորքերը կրկին արագորեն հեռանում էին Արևմտահայաստանից՝ փաստացի ճանապարհ բացելով թուրքերի համար:

1918թ. հունվարին ժողկոմխորհի հրապարակած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը ինքնորոշման սկզբունքը հռչակում էր իբրև ծխածածկույթ՝ նրա տակ ռուսական բանակները հետ կանչելու համար: Դեկրետը պաշտպանում էր բոլոր արևմտահայ տեղահանվածների և փախստականների տունդարձը և ազգային միլիցիայի ուժերի, ինչպես նաև ժամանակավոր ժողովրդական վարչության ստեղծումը Հայկական լեռնաշխարհում: Փաստորեն, այս ծրագիրը անիրագործելի էր, եթե ոչ ցինիկ պատրվակ՝ ռուսների կողմից Արևմտահայաստանը լքելու համար: Տիրապետող պայմաններում արևելահայերի և արևմտահայերի համար հավասարապես ինքնորոշման մասին խոսք իսկ չէր կարող լինել¹⁶:

1918թ. սկզբին, ռուսական բանակի հեռանալուց հետո, թուրքերը հարձակման են անցնում և գրավում Երզնկան, փետրվարին՝ Էրզրումը, մարտին՝ Վանը: Թուրքերն այդպիսով կրկին բռնազավթում են Արևմտյան Հայաստանը: 1918թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկի

¹⁵ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 544:

¹⁶ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 21:

պայմանագրով Ռուսաստանը Թուրքիային է հանձնում Արևմտյան Հայաստանը, իսկ Արևելյան Հայաստանից՝ Կարսը, Արդահանը, Բաթումը:

Հավասարապես դաժան հարված հասցրեց հայերին ժողկոմխորհի 1918թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրումը: Այդ պայմանագրի հողվածներով Խորհրդային Ռուսաստանը զիջում էր Գերմանիային և մյուս Կենտրոնական տերություններին ավելի քան 2.5 միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածք՝ շուրջ 60 միլիոն բնակչությամբ: Լենինի կառավարությունը ճանաչեց նաև Օսմանյան կայսրության գերիշխանության իրավունքը ամբողջ Արևմտահայաստանում և, թեև Անդրկովկասում չունեի ոչ մի իրական իրավասություն, Թուրքիային էր զիջում Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները: Պայմանագիրը նաև նախատեսում էր, որ ռուսական զինված ուժերը պետք է ավարտեն իրենց նահանջը Արևմտահայաստանից և անդրկովկասյան երեք շրջաններից ութ շաբաթվա ընթացքում: Ժողկոմխորհը խոստանում էր նաև օգտագործել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ ցրելու Ռուսաստանում և Թուրքիայից «գրավված նահանգներում» գործող հայկական զինված խմբերը: Հայերը, որոնք փորձում էին պահպանել թուրքական ռազմաճակատը ռուսական զանգվածային դասալքումների և Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների հետևանքով, այժմ ժողկոմխորհին մեղադրում էին ստոր դավաճանության մեջ¹⁷:

1919թ. փետրվարի 12-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովին տերություններին ներկայացվեց «Հայկական պահանջների հուշագիր»՝ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի և Արևմտյան Հայաստանի շահերը ներկայացնող Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարի կողմից: Այդ նախագծով հայկական պետության մեջ պետք է ներառվեին Արևելյան Հայաստանը, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հիմնական մասերը:

1919թ. փետրվարի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ա.Ահարոնյանը և Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը վիճաբանություններից հետո Փարիզի վեհաժողովին ներկայացնելու համար ստորագրեցին հայկական ազգային պահանջները պարունակող հուշագիր: Ըստ այդ հուշագրի՝ մեծ տերություններից պահանջվում էր հայկական անկախ պետությունը, որը կազմված էր լինելու Արևմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթներից (Վան, Բաղեշ, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Կարին և Տրապիզոն), բացառությամբ Դիարբեքիրի հարավային և Սեբաստիայի արևմտյան շրջանների: Միացյալ Հայաստանի մեջ ներառվելու էին Կիլիկիայի չորս սանջակները (Մարաշ, Սիս, Ջեբել Բերեքեթ և Ադանա), Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ընդլայնված սահմաններով (Երևանի նահանգն

¹⁷ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 21-22:

ամբողջությամբ, Կարսի շրջանն առանց Արդահանի հյուսիսային մասի, Թիֆլիսի նահանգի հարավային կեսը, Չանձակի նահանգի հարավարևմտյան մասը)¹⁸:

Հենց այն ժամանակ, երբ Երևանում գումարվում էր Արևմտահայ երկրորդ համագումարը, Վահան Փափազյանը (ղաշնակցական) և Ավետիս Թերզիբաշյանը (ռամկավար) գտնվում էին Փարիզի ճանապարհին՝ մասնակցելու, իբրև Կովկասի գաղթականների ներկայացուցիչներ, մեկ այլ համաժողովի՝ Հայ ազգային համագումարին: Ժողովը հրավիրել էր Պողոս Նուբարը 1918թ. հոկտեմբերին՝ Ազգային պատվիրակությունը վերակազմելու և Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ կենսական խնդիրները քննարկելու նպատակով¹⁹:

Հայ ազգային համագումարի նիստերը պաշտոնապես տևեցին 1919թ. փետրվարի 24-ից մինչև ապրիլի 22-ը՝ այդ օրերին Փարիզում տիրող լարվածության և անորոշության պայմաններում: Աշխարհի պետությունները հավաքվել էին Եվրոպայի մայրաքաղաքում՝ կամ պահանջելու, կամ պաշտպանելու: Հայերը եկել էին երկուսի համար էլ՝ վիճարկելու Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը և պաշտպանելու Հայաստանի պետականության և անկախության իրավունքը: Ազգային համագումարը միաձայն հավանություն տվեց պաշտոնական հուշագրին, որը Պողոս Նուբարը և Ավետիս Ահարոնյանը փետրվարի 12-ին և 26-ին ներկայացրել էին Հաշտության վեհաժողովին²⁰:

Հաշտության վեհաժողովին ներկայացնելու համար պատվիրակները կազմեցին նաև մի առանձին հուշագիր՝ փոխհատուցումների և ռազմատուգանքների մասին, որ «օսմանյան կառավարությունը կրելու է պատերազմի ընթացքում հայ ազգին թուրքիայում և Կովկասում պատճառած կորուստների համար, իբրև հետևանք կոտորածների, տեղահանության և մյուս վայրագությունների»: Հուշագիրը մատնանշում էր, որ Օսմանյան կայսրությունում 1914թ. եղած 2 միլիոն հայերից 1.800.000-ը կամ սպանվել են, կամ տեղահանվել, կամ ստիպված են եղել փախչելու Կովկաս: Կից ցուցակները մանրամասնում էին մարդկանց, շարժական և անշարժ գույքի, գործիքների ու անասունների և դրամական ստացվածքի վերաբերյալ տվյալները: Ընդհանուր վնասը, ինչպես ցույց է տրված դրամական առումով, հասնում էր ավելի քան 19 միլիարդ ֆրանսիական ֆրանկի՝ 14.6 միլիարդ Արևմտյան Հայաստանում և 4.5 միլիարդ Արևելյան Հայաստանում: Հուշագիրը հետագայում քննարկվեց Հաշտության վեհաժողովի Վնասների փոխհատուցման հանձնաժողովի կողմից՝ հատուկ հանձնախմբի միջոցով, որի գործունեությունը վերաբերում էր հանձնաժողովում չներկայացված ազգերին: 1919թ. ապրիլի 14-ի իր վերջնական զեկուցագրում երեք հոգուց կազմված հատուկ հանձնախումբը մի քանի ընդհանուր խմբերի

¹⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 145:

¹⁹ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 501-502:

²⁰ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 501-502:

բաժանեց իր իրավասությունների ոլորտը մտնող 17 ժողովուրդների պահանջները: Հայկական պահանջները արձանագրված էին հետևյալ կերպ.

	Կարգ	Ֆրանսիական ֆրանկ	Դուարի համարժեք
I	Նյութական սեփականությանը հասցված վնասներ, բռնագրավումներ, տուգանքներ, հարկեր և այլն	11. 317.632.000	2.184.871.042
II	Եկամուտների կորուստներ, նպաստներ քաղաքացիական բնակչությանը, փախստականների ներգաղթ և այլն	1.080.000.000	208.494.208
III	Փոխհատուցում քաղաքացիական վնասների և մահերի	6.108.350.000	1.179.218.146
IV	Փոխհատուցում ռազմական բնույթի վնասների և մահերի	625.000.000	120.656.370
V	Պատերազմական այլ ծախսեր	-	-
VI	Ընդհանուր պահանջը	19.130.982.000	3.693.239.766

21

1919թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հայտարարություն տարածեց Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին, որով հռչակվում էր Անդրկովկասի և Օսմանյան Թուրքիայի սահմաններում հայկական տարածքների միավորման ու անկախության մասին, և հանդիսանում է Միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն:

...1919թ. մայիսի 28-ին` Հայաստանի անկախության հռչակման առաջին տարեդարձի օրը, ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի կառավարությունը հրապարակեց միացյալ և անկախ Հայաստանի անկախության հռչակագիրը` մեկ պետության մեջ միավորված հայտարարելով «Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնվող պապենական հայկական երկրները»: Դրան կանխավ իր հավանությունն էր տվել 1919թ. փետրվարին Երևանում կայացած արևմտահայերի երկրորդ համագումարը²²:

²¹ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 502-503:

²² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, 2010թ., էջ 147:

Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը տեղի ունեցավ Երևանում, 1919թ. փետրվարի 6-13-ը, Խորհրդի սրահում: Մասնակցում էին Հանրապետության տարբեր գաղթականական կենտրոններից շուրջ 50 պատգամավորներ, արևմտահայկական «Աշխատանք» և «Կան-Տոսպ» լրագրերի խմբագիրները, բարեգործական ու հայրենակցական ընկերությունների ներկայացուցիչներ և կառավարության անդամներ²³:

Տաք վիճաբանություններ սկսեցին քաղաքական հանձնաժողովի առաջարկած բանաձևի նախագծի քննարկման ժամանակ. անհրաժեշտ եղան երկարատև մասնավոր խորհրդակցություններ և մի շարք փոփոխություններ, մինչև որ այն ընդունվեց փետրվարի 12-ին, համագումարի ավարտից մեկ օր առաջ: ...

«Արևմտահայ երկրորդ համագումարը, քննելով հայ ժողովրդի ներկա կացությունը՝

1. Սրտագին կողջույնե և կը հայտարարե Ազատ և Միացյալ Հայաստանի անկախությունը.
2. Լիակատար վստահություն կը հայտնե Ազատ և Միացյալ Հայաստանի Պողոս Նուբար փառալուստի անդրանիկ դահլիճին (այդ օրերին լուրեր էին շրջում, որ Նուբարը Փարիզում կառավարություն է կազմել).
3. Կը հայտարարե իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ քաղաքական և պետական մեկ միություն համազգային հաստատվածներու և երկրամասերու միավորությամբ.
4. Կը հանձնարարե ընտրված «Գործադիր մարմին»՝ նախարարական դահլիճին (Պողոս Նուբարի) հետ անմիջական հարաբերության մեջ մտնել՝ իրականացնելու և գործնականացնելու քաղաքական և պետական այն բոլոր աշխատանքները, որոնք հարկավոր են Ազատ և Միացյալ Հայաստանի պետական գոյությունը հիմնավորելու համար.
5. Կը թելադրե ընտրված «Գործադիր մարմին»՝ գործնական քայլեր առնել միաժամանակ Արարատյան (Երևանի) Հանրապետության նախարարության և խորհրդարանի հետ՝ Միացյալ, Ազատ Հայաստանի անկախությունը հայտարարելու և իր մասնակցությունը բերելու գոյություն ունեցող պետական և օրենսդրական հաստատություններու մեջ՝ համազգային միությունը իրականացնելու համար.
6. Կը պահանջե Ազատ և Միացյալ Հայաստանի պետական գոյության երաշխավորումը՝ Դաշնակից պետություններու քաղաքական, տնտեսական և ռազմական օժանդակությամբ և աջակցությամբ.

²³ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 496:

7. Կը պահանջե Հայկական Մեծ Եղեռնի հեղինակ և պատասխանատու հրեշներուն՝ (կայգեր) Վիլհելմի, Էնվերի, Թալեաթի, Զեմալի, Նազըմի, Պեհաէտտին-Շաքիրի և ընկեր նահանգապետներու, կառավարիչներու և բոլոր ղեկավարներու զինվորական դատարանով պատժվիլը.
8. Կը պահանջե հայ ժողովրդի վնասներու ամբողջական հատուցումը ի հաշիվ օսմանյան կառավարության»²⁴:

Մինչ արևմտահայ համագումարները Երևանում և Փարիզում ընդունում էին զանազան տարբեր քաղաքական որոշումներ, Ալեքսանդր Խատիսյանի կառավարությունը, մշակելով իր սեփական միջոցառումները, Հանրապետության առաջին տարեդարձին պատրաստվում էր հռչակել Հայաստանի պաշտոնական միացումը: Միջոցառումների հանձնախմբի նախագահ Գևորգ Մելիք-Ղարապյոզյանը դիմեց քաղաքացիներին՝ տոնակատարությունը դարձնել անմոռանալի հավերժացումն այն իրողության, որ դարավոր մարտիրոսությունից հետո, 1918թ. մայիսի 28-ին, հայոց ազգը վերջապես դառնում է անկախության վերածննդի ականատեսը²⁵:

Հանդիսությունը, որին նախագահում էր Գևորգ Մելիք-Ղարապյոզյանը, բացվեց «Մեր հայրենիք» ազգային հիմնով և մեկ բույե լռությամբ ի հիշատակ նրանց, ովքեր ընկել էին Հայաստանի անկախության ճանապարհին: Այնուհետև Ալեքսանդր Խատիսյանը մոտեցավ ամբիոնին՝ Միացյալ Հայաստանի՝ անհամբերությամբ սպասված ակտը ընթերցելու.

«Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումը ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի ու ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբր անկախ պետական միություն:

Ուղիղ մի տարի առաջ, ռուսահայերի համագումարից ընտրված Հայոց ազգային խորհուրդը հայտարարեց իրեն անդրկովկասյան հայկական գավառների բարձրագույն իշխանություն: Ազգային խորհրդի կազմված կառավարությունն այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտոնապես պետությանց ներկայացուցիչներին հայտնելուց հետո, այս մի տարվա մեջ փաստորեն հաստատել է իր իշխանությունն Անդրկովկասի հայկական գավառներում:

²⁴ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 497-498:

²⁵ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 505-506:

1919թ. փետրվար ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արևմտահայ Երկրորդ Համագումարը հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ նա Հայաստանը Միացյալ և Անկախ է ճանաչում:

Այժմ, Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնված պապենական հայկական երկիրների միացման և անկախության այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում է, որ Միացյալ Հայաստանի պետական ծնն է ռամկավար հանրապետություն և որ ինքը հանդիսանում է Միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագույն տերն ու տնօրենը, և Հայաստանի պառլամենտն ու կառավարությունը հանդիսանում են Միացյալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը:

Հայաստանի կառավարությունը սույն ակտը հրապարակում է 1919թ. ապրիլի 27-ի պառլամենտի որոշմամբ կառավարությանը տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա.

Մինիստրների խորհրդի նախագահի և

արտաքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատար Ալ.
Խատիսյան

Ներքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատար Ս.
Մանասյան

Զինվորական մինիստր, գեներալ մայոր Ք.
Արարատյան

Արդարադատության մինիստրի պաշտոնակատար Հ.
Չնշկյան

Հանրային կրթության մինիստր Գ. Մելիք-
Ղարազյոզյան

Խնամատարության մինիստր Ս.
Թորոսյան

Պարենավորման մինիստր Ք.
Վերմիշյան

**Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատար
Զաղեթյան**

Գ.

**Գործերի կառավարիչ
Խատիսյան**

Գ.

1919թ. մայիսի 28-ին, Երեւան քաղաք»²⁶:

1920թ. ապրիլին Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում քննարկվեց նաև Հայաստանի հարցը և որոշում ընդունվեց, որ Արևմտյան Հայաստանից միայն որոշ շրջաններ (Վան, Էրզրում, Բիթլիս, Տրապիզոն) կարող են միացվել Հայաստանի Հանրապետությանը՝ այդ հարցում դիմելով ԱՄՆ նախագահին և համաձայնվելով նրա որոշմանը, որում արտացոլված կլինի նաև Հայաստանի՝ դեպի ծով ելք ունենալու հնարավորությունը:

1920թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում ստորագրվեց Հաշտության պայմանագիր սուլթանական Թուրքիայի և Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած դաշնակից պետությունների միջև, համաձայն որի՝ Հայաստանին են անցնում Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի նահանգները, իսկ նշյալ նահանգներում երկու երկրների սահմանազատումը թողնվում էր ԱՄՆ որոշմանը, և Հայաստանն ու Թուրքիան համաձայնվում են ընդունել ինչպես այդ, այնպես էլ Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու որոշումը: ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, իր նշանակած հանձնաժողովի ուսումնասիրությունները հաշվի առնելով, նույն թվականի նոյեմբերին եվրոպական տերություններին է հանձնում իր որոշումը, ըստ որի՝ Հայաստանի Հանրապետությանը պետք է միացվեին գրեթե ողջ Էրզրումի նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը, Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 90 հազար քառ. կմ: Այդպիսով՝ Սևրի հաշտության պայմանագրով՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքն ընդգրկելու էր շուրջ 160 հազար քառ. կմ և ելք դեպի Սև ծով:

Հայաստանին անկախություն տալու գաղափարը վաղուց էր համակել նախագահ Վ. Վիլսոնին: Դեռևս 1917թ. հունիսին նա գրել է. «Երբ ավարտվի պատերազմը, կան երկու երկրներ, որոնք

²⁶ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 507-508:

երբեք չեն վերադարձվի մահմեդական լծի տակ: Մեկը քրիստոնյա Հայաստանն է, մյուսը՝ Պաղեստինը»²⁷:

Հայաստանին ամբողջությամբ վերաբերում էին Սևրի պայմանագրի 3-րդ մասի 6-րդ բաժնի 88-93-րդ հոդվածները: 88-րդ հոդվածում նշվում էր, թե Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը՝ որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես այդ արել են դաշնակից տերությունները: 89-րդ հոդվածով Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես նաև պայմանավորվող մյուս կողմերը համաձայնում են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի նահանգներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանազատումը թողնել ԱՄՆ նախագահի իրավարարությանը և ընդունել նրա որոշումը, ինչպես նաև համաձայնում են այն բոլոր միջոցառումների հետ, որոնք նա կարող էր առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագիծը հատող օսմանյան ցանկացած տարածքներն ապառազմականացնելու վերաբերյալ: Համաձայն պայմանագրի 90-րդ հոդվածի, սահմանագծի որոշման օրից սկսած՝ Թուրքիան հրաժարվելու էր Հայաստանին հանձնված տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից²⁸:

Այսպիսով՝ Միացյալ Հայաստանը Արևմտյան Հայաստանից պետք է ստանար Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, էրզրումի գրեթե ամբողջ նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կազմում էր 90 հազար քառ. կմ: Միավորվելով Անդրկովկասում արդեն գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի տարածքը կազմում էր 71.330 քառ. կմ, հայկական անկախ պետությունը կունենար 161.330 քառ. կմ ընդհանուր տարածք՝ դեպի Սև ծով ելքով:

Ինչպես Սևրի պայմանագիրը, այնպես էլ դրանից բխող՝ հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ ԱՄՆ նախագահի իրավարարական որոշումը, որն, ի տարբերություն Սևրի պայմանագրի, վավեր էր ստորագրման և կնքման իսկ պահից, թեև չիրագործվեցին, այնուհանդերձ, դիվանագիտական այդ փաստաթղթերը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների միջազգային ճանաչումն են²⁹:

1921թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Լոնդոնի կոնֆերանսում Ավետիս Ահարոնյանն ու Պողոս Նուբարը պահանջում են իրագործել Սևրի պայմանագրի՝ Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող հոդվածները: Մինչդեռ եվրոպական տերությունները՝ վերանայելով Սևրի պայմանագիրը, ընդամենը որոշում են ընդունում Թուրքիայի արևելյան նահանգների սահմաններում ճանաչել

²⁷ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 148-149:

²⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 158:

²⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 164:

հայերի՝ «Հայկական ազգային օջախ» ունենալու իրավունքը, ինչը, սակայն, ևս մերժվում է թուրքական պատվիրակության կողմից:

Կոնֆերանսում հանդես եկան հայկական պատվիրակությունների ղեկավարներ Պողոս Նուբար փաշան և Ա. Ահարոնյանը: Պողոս Նուբարը պաշտպանում էր Սևրի պայմանագիրը, որը նախատեսել էր ստեղծել միացյալ և անկախ Հայաստան՝ Թուրքիայի չորս արևելյան նահանգների այն սահմաններով, որ որոշվել էր իրավարար ճանաչված ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից: Հայաստանի խորհրդայնացումը, ըստ Պողոս Նուբարի, չէր կարող խոչընդոտել «թուրքական չորս վիլայեթներն ազատագրելու» համար:

Ա. Ահարոնյանը հանդես եկավ Սևրի պայմանագրով ճանաչված հայկական պետության անունից, պետություն, որը իրադարձությունների զուգադիպությամբ տվյալ պահին վերականգնվել էր Երևանում (1921թ. Փետրվարյան ապստամբությամբ): ... Օսմանյան և քենալական կառավարությունների միացյալ պատվիրակությունը մերժեց հայկական առաջարկությունները:

Ստեղծված պայմաններում Լոնդոնի կոնֆերանսը բավարարվեց Թուրքիայի արևելյան նահանգներում «հայկական օջախ» ստեղծելու՝ Թուրքիայի վրա որևէ պարտավորություն չդնող անորոշ առաջարկությամբ («Հայկական ազգային օջախ») ստեղծման գաղափարը ծագել էր ԱՄՆ հայասերների միջավայրում և դիվանագիտական շրջանառության մեջ դրվել Եվրոպայում):

Այսպիսով՝ Լոնդոնի կոնֆերանսում արևմտյան տերությունները հայկական պետություն ստեղծելու մասին որոշումը (Սևրի պայմանագիր) դրեցին մի կողմ և այն փոխարինեցին «հայկական օջախ» մասին որևէ բան չխոստացող հայտարարությամբ, որը ևս մերժվեց Թուրքիայի կողմից³⁰:

1922-1923թթ. Լոզանի կոնֆերանսում հայկական կողմը ներկայացրեց մի հուշագիր, որով առաջարկվում էր Հայկական հարցի լուծման երեք տարբերակ՝ ա) «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծում ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի սահմանագծած Հայաստանի տարածքում, բ) Երևանի հանրապետության տարածքների ընդարձակում՝ նրան միացնելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը՝ դեպի Սև ծով ելքով, գ) հակառակ դեպքում՝ Կիլիկիայում Հայկական ազգային օջախի ստեղծում: Հուշագիրը որևէ արդյունք չի տալիս, և Հայկական հարցը փոխակերպվում է «հայ գաղթականության» հարցի ու փոխանցվում Ազգերի լիգային, քանի որ Թուրքիան մերժում է բազմահազար հայ գաղթականներին հայրենիք վերադառնալ:

Լոզան ժամանած հայկական երկու պատվիրակությունները, դառնալով մեկ ընդհանուր պատվիրակություն՝ Գաբրիել Նորատունկյանի զլխավորությամբ, կոնֆերանսին ներկայացրին համատեղ հուշագիր, որում առաջարկվում էր Հայկական հարցի լուծման երեք տարբերակ. ստեղծել «Հայկական ազգային օջախ»՝ ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի որոշած Հայաստանի

³⁰ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 647:

տարածքի սահմաններում: Ընդարձակել Երևանի հանրապետության (Խորհրդային Հայաստանի) տարածքը ի հաշիվ Արևմտյան Հայաստանի հողերի մի մասի՝ ելքով դեպի Սև ծով: Կիլիկիայում ստեղծել «Հայկական ազգային օջախ»³¹:

Վերջապես, Թուրքիայի հետ դաշնակից երկրների՝ Լոզանում ընդունած Հաշտության պայմանագիրը, որը, փաստորեն, Հայաստանի համար նշանակում էր Սևրի պայմանագրի վերացում, արձանագրեց ընդամենը Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների մասին ընդհանուր հայտարարություններ: Նրանում չէին հիշատակվում անգամ «Հայաստան» ու «հայեր» բառերը³²:

Հայկական հարցը Լոզանում նենգափոխվեց Հայկական ազգային օջախի ստեղծման ծրագրի, որն առաջարկվում էր իրականացնել Արևմտյան Հայաստանի որոշ մասում: Թուրքիան կտրականապես մերժեց օջախի ծրագիրը: Հայկական օջախը, ճիշտ է, Սևր չէր, այնուամենայնիվ, ինչ-որ բան էր, որը հնարավորություն կտար ցեղասպանված արևմտահայության բեկորներին բնակություն հաստատելու հայրենիքի թեկուզ մի մասում և պահպանելու այն: Սակայն Թուրքիան վճռականապես մերժեց նաև դա՝ պնդելով, թե իրենց համար Հայկական հարց գոյություն չունի:

Լոզանում Թուրքիայի համար բարենպաստ Հաշտության պայմանագրի կնքումը և ընդհանրապես ձեռք բերած հաջողությունները Գ. Չիչերինը գնահատում էր որպես «Խորհրդային դաշնության բոլոր ժողովուրդների հաղթարշավ», «վերջնական հրաժարում անարդարացի Սևրի պայմանագրից»: Ընդ որում՝ Մոսկվայում թուրքական դեսպանին ուղղված այդ նույն հայտագրում ԽՍՀՄ արտգործօժկոմը «ջերմ ողջույններ» էր ուղարկում Մոսկվայի «պատմական պայմանագիրը» ստորագրած թուրքերին³³:

Արևմուտքի անտարբեր վերաբերմունքի պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանվեց արևմտահայության նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացրած Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ քեմալական պետության և նրա հետ գործարք ու դաշինք հաստատած Խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Վ. Լենինի կառավարությունը հայկական հողերը, հանուն այդպես էլ չիրականացած համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության, նվիրաբերեց ցեղասպան Թուրքիային, որին համաշխարհային հասարակայնությունը դատապարտում և պատասխանատու էր համարում կատարած հանցագործության համար: 1921թ. մարտին Մոսկվայի պայմանագրով, Հայաստանի հաշվին նոր հողային զիջումներ անելով

³¹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 648:

³² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 649:

³³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 650:

Թուրքիային՝ խորհրդային Ռուսաստանը հերթական ու վճռական հարվածը հասցրեց Հայկական հարցին³⁴:

1945թ., Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, հայ մտավորականները բարձրացնում են Թուրքիայի բռնազավթած հայկական հողերի ազատագրման հարցը, իսկ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ. Չորեքյանը կոնդակով դիմում է ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարներին՝ հայկական տարածքները Թուրքիայից հետ ստանալու խնդրով: Սփյուռքը հետևողականորեն բարձրաձայնում է հայկական բռնազավթված տարածքների վերադարձի հարցը: 1947թ. Նյու Յորքում սփյուռքահայությունը գումարում է Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի առաջին նիստը, որին մասնակցում են 22 երկրների ավելի քան 700 պատվիրակ, ովքեր խնդրագրերով դիմում են գերտերությունների ղեկավարներին և Միավորված ազգերի կազմակերպությանը (ՄԱԿ)՝ պահանջելով Հայկական հարցի ամբողջական լուծում:

1945-1947թթ. եղել է հուժկու շարժում Կարսի և Արդահանի հետ վերադարձի վերաբերյալ, որը հովանավորվում էր ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից, և տարածում էր գտել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքի բազմաթիվ գաղթօջախներում:

Հայ ժողովրդի շրջանում մեծ հույսեր արթնացրեց պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո խորհրդային ղեկավարների կողմից Հայկական հարցի բարձրացումը Պոտսդամի (Բեռլինի) կոնֆերանսում (1945թ.): Սակայն ԽՍՀՄ դաշնակից երկրների (Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ) ղեկավարները հանդես եկան հայկական հողերի զգալի մասը բռնազավթած Թուրքիայի պաշտպանության դիրքերում: Ընդ որում՝ այսօր հայտնի է, որ խորհրդային ղեկավարությունը 1945-1946թթ. ձգտել է իրականացնելու հայկական հողերի ազատագրումը³⁵:

Հայկական հողերի պահանջատիրությամբ 1945-1946թթ. հանդես եկավ սփյուռքահայությունը, եղան բազմաթիվ դիմումներ ՄԱԿ-ին, մեծ տերությունների ղեկավարներին և այլուր: Նախաձեռնություն հանդես բերեց նաև ՀԽՍՀ ղեկավարությունը: Հայկական հարցի լուծման ակնկալիքով էր, որ կազմակերպվեց 1946-1948թթ. «մեծ հայրենադարձությունը»³⁶:

Կիլիկիա

Կիլիկիան, ինչպես ողջ Հայկական լեռնաշխարհը, եղել է հայկական հայաբնակ տարածք:

³⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 646:

³⁵ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 6:

³⁶ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 6:

Մ.թ.ա. մոտ 85թ. Ղաշտային Կիլիկիան Ասորիքի, Փյունիկիայի ու Կոմագենեի հետ նվաճվել է հայոց արքա Տիգրան II-ի կողմից...: Այսպիսով, Կիլիկիան ժամանակին եղել է ոչ միայն ընդարձակ և Հայաստանին սահմանակից ու կարճ ժամանակով մտել է Տիգրան II-ի հայկական պետության սահմանների մեջ, այլև Հայաստանի և բուն Կիլիկիայի միջև գտնվել են հայաբնակ մարզեր (Փոքր Հայք, Կապադոկիա, Կոմագենե և այլն)³⁷:

Կիլիկյան Հայաստանը մոտ 500 կմ երկարությամբ ծովափ ուներ³⁸:

XIII դարում՝ իր սահմաններից դուրս Կիլիկիայի հայկական պետության առավելագույն ընդարձակման ժամանակաշրջանում, նրա տարածքը հավասարվել էր 40 հազար քառ. կմ-ի, իսկ բնակչությունը, հավանաբար, 1 միլիոնի³⁹:

Կիլիկիայում հայկական պետականության երեքհարյուրամյա գոյության ժամանակաշրջանը (1080-1375թթ.) ոչ միայն եղել է հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության և զարգացման շրջան, այլև հանդիսացել է իր պատմական հայրենիքում անկախ պետականությունը վերականգնելու վկայություն:

Կիլիկիան իր անկախության անկումից հետո էլ շարունակել է մնալ հայկական հայաբնակ միավոր, որը XX դարի սահմանագծում ձգտել է վերականգնել իր անկախությունը, ինչի քաղաքական և իրավական արտացոլումների որոշ նկարագրությունը տրվում է ստորև:

Թեև թուրքերը Կիլիկիայում փոքրամասնություն էին, ինչպես Օսմանյան ամբողջ կայսրության մեջ, նրանք մեծամասնություն էին կազմում, երբ հաշվվում էին մահմեդական մյուս ժողովուրդների հետ միասին, ինչպիսիք էին քրդերը, անսարները, չերքեզները, ղըզլըբաշներն ու թուրքմենները: Բոլոր այս տարրերը թուրքերի դեմ ոխ ունեին, սակայն կիսում էին այն մտավախությունը, որ Կիլիկիան կարող է հայկական կենտրոն դառնալ: Մահմեդականներից շատերն, ովքեր վճարել էին տեղահանված հայերի տներին ու գույքին տիրանալու իրավունքի համար, հիմա իրենք էին կանգնած ունեցվածքից զրկվելու վտանգի առջև⁴⁰:

1916թ. մայիսի 16-ին Լոնդոնում ստորագրված Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով դրվեց Թուրքիայի մասնատման սկիզբը: Այն բնորոշում էր բրիտանական և ֆրանսիական հետաքրքրությունները՝ որպես Թուրքիայի ցանկալի մասնատում, ըստ որի՝ Տյուրոսից մինչև Ալեքսանդրետ ձգվող

³⁷ Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, © ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2007 թ., էջ 7-8:

³⁸ Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, © ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2007 թ., էջ 13:

³⁹ Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, © ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2007 թ., էջ 17:

⁴⁰ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր II, Վերսալից-Լոնդոն, 1919-1920, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2014, էջ 502:

*ծովամերձ շրջանը, Կիլիկիան, Հարավային Հայաստանը գերիշխանության իրավունքով անցնում էին Ֆրանսիային*⁴¹:

1916թ. հոկտեմբերին Ֆրանսիայի իշխանությունները և Պողոս Նուբար փաշան համաձայնության եկան Հայկական լեզեոն կազմավորելու վերաբերյալ, որի օգնության դիմաց Ֆրանսիան պարտավորվում էր Կիլիկիային ինքնավարություն շնորհել: Հիմնականում եգիպտահայերից և մուսալեռցիներից ձևավորված 4000-անոց Հայկական լեզեոնը մարտնչում է Սիրիայում, Պաղեստինում, Լիբանանում, մասնակցում է Կիլիկիայի ազատագրմանը՝ ապահովելով դեպի Կիլիկիա բազմահազար հայերի վերադարձը: 1920թ. Ֆրանսիան կազմալուծում է Հայկական լեզեոնը:

1916թ. հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանատանը Սարկ Սայքսը և Ժորժ Պիկոն հայ ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշային տեղեկացնում են, որ Կիլիկիան և Հարավային Հայաստանն անցնում են Ֆրանսիայի գերիշխանության ներքո: Նշվում է նաև մոտ ապագայում ստեղծվելիք արևելյան լեզեոնի կազմում հայ մարտիկների մասնակցության կարևորության մասին: ... Այնուհետև կնքվում է համաձայնագիր, ըստ որի՝ հայ կամավորները մարտնչելու են միայն թուրքական ճակատում՝ մայր հողի ազատագրության համար, իսկ Ֆրանսիան ապահովելու է Կիլիկիայի ինքնավարությունը:

Խանդավառված մոտալուտ անկախության կամ ինքնավարության ձեռքբերմամբ՝ հայերն սկսեցին անդամագրվել արևելյան լեզեոնին, որի առաջին մարտիկներից էին Մուսա լեռան կռիվներում կոսոված ռազմիկները: 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած Արարայի ճակատամարտում դաշնակիցների տարած հաղթանակում մեծ ավանդ ներդրեց Հայկական լեզեոնը...⁴²:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին դաշնակիցների և Օսմանյան Թուրքիայի միջև Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում կնքված զինադադարի 16-րդ հոդվածով նախատեսված էր թուրքական զորքերի դուրսբերումը Կիլիկիայից:

1919 թվականին Կիլիկիան միակ շրջանն էր, ուր մեծ թվով հայեր էին հայրենադարձվել: ... Պատերազմի վերջում սկսված անկանոն հայրենադարձությունը մեծածավալ շարժման վերածվեց 1919թ. գարնան ու ամռան ընթացքում: Մինչև 1920 թվականի սկիզբը, ըստ զեկույցների, 150 հազար հայ էր վերադարձել Ադանայի վիլայեթ և հարևան Այնթապի ու Մարաշի սանջակները: ... Դեպի Կիլիկիա հոսքն այնքան ծավալուն էր, որ, օրինակ, Դամասկոսի շուրջ գտնվող 23 հազար գաղթականներից սեպտեմբերին միայն 500 մարդ էր մնացել այնտեղ: Այդ ընթացքում Ջեյթունի ու

⁴¹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 218:

⁴² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, 2010թ., էջ 219:

Հաճընի վերապրողները նույնպես վերադարձան լեռնային իրենց բնակավայրերը, թեև, թշնամական գործողությունները վերսկսվելու դեպքում, Մարաշից ու Սիսից շատ քիչ օգնություն հնարավոր կլիներ ակնկալել⁴³:

Մուղրոսի գինադարից հետո հազարավոր հայեր վերադարձել էին Կիլիկիա՝ աշխատելով շենացնել իրենց ավերված ու թալանված օջախները: ... Բազմաթիվ աղբյուրների հավաստմամբ՝ հայերը կազմում էին բնակչության հարաբերական մեծամասնությունը, ընդ որում, այդ տվյալները վերաբերում են միայն Ադանայի վիլայեթին, իսկ Մարաշի սանջակում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հասնում էր մոտ 30 հազարի (որից 6-8 հազարը՝ Մարաշ քաղաքում): Այսպիսով՝ ամենահամեստ հաշվումներով անգամ, 1919թ. հայերի թվաքանակը Կիլիկիայում անցնում էր 150 հազարից⁴⁴:

1919թ. հունվարի 30-ին Փարիզում տեղի ունեցած ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում որոշում ընդունվեց, որ Փարիզի վեհաժողովի նպատակն է թուրքական կայսրության որոշ տարածքներ, այդ թվում Հայաստանը (ներառյալ Կիլիկիան) դնել առանձին պետությունների հովանավորության ներքո, որոնք պետք է գործեին որպես Ազգերի լիգայի մանդատատերեր: Այդ որոշման 2-րդ կետում մասնավորապես նշվում է. «Մի շարք պատճառներով և հատկապես սուբյեկտ հանդիսացող ժողովուրդների՝ թուրքերի կողմից պատմականորեն սխալ կառավարման և վերջին տարիներից հայերի և այլոց սարսափելի կոտորածների պատճառով դաշնակից և միացյալ տերությունները համաձայն են, որ Հայաստանը (և այլ տարածքներ – խմբ.) պետք է ամբողջապես անջատվեն թուրքական կայսրությունից...»⁴⁵:

1919թ. փետրվարի 16-ին Ֆրանսիայի նախագահ Ռ. Պուանկարեն նամակ է հղում Կիլիկիայի հոգևոր իշխանություններին. «Հանրապետության կառավարությունը տեղյակ է այն հույսերին, որ ունեն Կիլիկիայի հայերը Ֆրանսիայի նկատմամբ, և վստահեցնում է, որ Ֆրանսիան արդարացնելու է այդ հույսերը»⁴⁶:

Հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ Միհրան Տամատյանը, որպես Կիլիկիայի լիազոր ներկայացուցիչ, ընդգրկվել է Պողոս Նուբարի գլխավորած ազգային պատվիրակության կազմում: Նա նպաստել է Կիլիկիայում հայկական ինքնավար պետության ստեղծման փորձերին:

⁴³ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր II, Վերսալից-Լոնդոն, 1919-1920, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2014, էջ 497:

⁴⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, 2010թ., էջ 221:

⁴⁵ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 143-144:

⁴⁶ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 221:

Մ. Տամատյանի առաջնորդությամբ 1920թ. օգոստոսի 4-ին Հայոց ազգային միության անդամները, ազգային բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչները, քրիստոնյա համայնքների ղեկավարները ֆրանսիական վերահսկողության վարչության ղեկավար Է. Բրեմոնին են հանձնում Ֆրանսիայի գերիշխանության ներքո Կիլիկիայի «անկախ» քրիստոնեական հանրապետության հռչակման մասին հայտարարությունը, որում մասնավորապես նշվում էր. «...հիմնուելով մանաւանդ ամէն ժողովուրդի իր ճակատագիրը ինք որոշելու անկապտելի իրաւունքին վրայ, որի աղբիւրը ունի ֆրանսական յեղափոխութեան անմահ սկզբունքներուն մէջ, ...մենք հանդիսաւորապէս կը յայտարարենք թէ՛ Կիլիկիան այս օրէն սկսեալ ազատ երկիր մըն է՝ Թուրքիայէն բոլորովին անկախ, օժտուած տեղական քրիստոնեայ ինքնավարչութեամբ մը եւ դրուած ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ...»⁴⁷:

Այն պայմաններում, երբ տեղի էր ունենում ֆրանս-քեմալական մերձեցումը, երբ Կիլիկիայի ճակատագիրը դաշնակից պետությունների կողմից փաստորեն վճռվել էր Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում և Սևրում ընթացող բանակցություններում, երբ երազանքը մոտ էր թվում իրականությանը և անսպասելիորեն դառնում անհաս, կիլիկիահայության առաջնորդներին մնում էր միայն մեկ միջոց, որին էլ նրանք դիմեցին՝ հռչակել Կիլիկիայի ինքնավարությունը և, ինչպես նշվեց, աշխարհին կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ⁴⁸:

1909թ. երիտթուրքերի իշխանությունը Կիլիկիայի բնակչության մեծամասնություն կազմող շուրջ 500 հազար հայերի նկատմամբ իր ցեղասպան քաղաքականության առաջին փորձն է ձեռնարկում, որին զոհ են գնում տասնյակ հազարավոր հայեր:

1919-1921թթ. Կիլիկիայում քեմալականների սանձազերծած պատերազմի հետևանքով տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայեր են կոտորվում Մարաշում, Հաճընում, Այնթապում, Ջեյթունում: Կիլիկիահայությունը ֆրանսիացիների մասնակի օգնությամբ կազմակերպում է ինքնապաշտպանական մարտեր և տեղ-տեղ փրկվում, ինչից հետո, սակայն, ստիպված է լինում գաղթել հայրենի օջախներից:

Ավելի ուշ, երբ 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված պայմանագրով Ֆրանսիան Կիլիկիան վերջնականապես հանձնեց Թուրքիային, զեյթունցիները ևս, թուրքական յաթաղանից փրկված կիլիկիահայության հետ միասին, հեռացան հայրենի երկրից⁴⁹:

⁴⁷ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 222:

⁴⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 223-224:

⁴⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 231:

1895-1896 - Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ավելի քան 300 հազար հայերի ոչնչացումը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կառավարության կողմից:

1909 - Հայերի կոտորածը Կիլիկիայի քաղաքներում, գլխավորապես Ադանայում («Ադանայի կոտորածը»), որի զոհերը դարձան 30 հազար հայեր:

1915-1916 - Թուրքական կառավարության կազմակերպած, կայզերական Գերմանիայի կողմից ղեկավարվող հայերի զանգվածային կոտորածները Հայաստանում, Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում, որի հետևանքով ոչնչացվեց մոտ մեկուկես միլիոն հայ և նույնքան էլ ցրիվ եկան աշխարհով մեկ:

1916 - Հայերի բռնագաղթը Կիլիկիայից: Մի մասը ամրացավ լեռներում:

1918-1919 - Հայերի վերադարձը Կիլիկիա:

1921 հոկտեմբեր - Անկարայի պայմանագրի կնքումը, ըստ որի Ֆրանսիան Կիլիկիան հանձնեց Թուրքիային:

1921-1922 - Ֆրանսիական զորքերի կողմից Կիլիկիան լքելը և կիլիկեցի հայերի կռվով նահանջելը դեպի Սիրիա:

1946-1948 – Սիրիայից և այլ երկրներից կիլիկեցի հայերի մի մասի ներգաղթը Հայկական ԽՍՀ⁵⁰:

Արևելյան Հայաստան

Թեև ռուսական մեկդարյա իշխանությունը մի որոշ ընդհանուր համակարգ էր մտցրել Անդրկովկասում, ազգային ու կրոնական առանձնահատկությունները, սակայն, համառորեն հարատևում էին և, ժամանակ առ ժամանակ համաձուլման դեմ ուժեղ դիմադրություն էր պրոթելում: Տեղական ազգային-կրոնական համախմբումը թուլացնելու հաշվարկումով ցարական կառավարությունը գծում և վերագծում էր ներքին սահմանները, հաճախ մեկ նահանգում միավորելով տարբեր ժողովուրդներ և հակադիր տեղագրական կազմավորումներ: Այսպիսի քաղաքականության հետևանքը Անդրկովկասում, որն արդեն իսկ ազգագրական խճապատկեր էր, եղավ ազգերի էլ ավելի մեծ խճողումը: Առանձին նահանգների 1916թ. պաշտոնական ժողովրդագրական վիճակագրությունը (աղյուսակ 1) բացահայտում է իրադրության բարդությունը: Աղյուսակի թվերը ցույց են տալիս հասունացած մրցակցության պատճառը Վրաստանի ու Հայաստանի միջև՝ Թիֆլիսի նահանգի մասերի, և Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջև՝ Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգների սահմանային տարածքների հարցում⁵¹:

⁵⁰ Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, © ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2007 թ., էջ 507-508:

⁵¹ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 69-70:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1

Անդրկովկասի նահանգների ազգաբնակչությունը 1916 թվականին

Նահանգ	Ամբողջ ազգաբնակչություն	Շիա մահմեդականներ (գլխավորապես թաթար)	Սուննի մահմեդականներ (թուրք-թաթար)	Քրդեր (մահմեդական և եզիդի)	Հայ	Վրացի	Ռուս	Այլ քրիստոնյաներ
Կարս	364.000	19.000	83.000	68.000	118.000	-	19.000	18.000 ^ա
Բաթում	123.000	700	14.000	600	15.000	79.000 ^բ	9.000	3.000
Թիֆլիս	1.473.000	39.000	129.000	56.000	411.000	580.000	150.000	40.000
Քութայիս	1.034.000	-	-	-	5.000	993.000	16.000	2.000 ^գ
Երևան	1.120.000	336.000	9.000	55.000	670.000	400	16.000	4.000
Ելիզավետպոլ	1.275.000	478.000	305.000	4.000 ^դ	419.999	1.000	37.000	18.000
Բաքու	1.281.000	583.000	293.000	700	120.000	10.000	177.000	12.000

ա/Կարսում կային նաև 38 հազար գնչուներ: Վիճակագրությունը ոչ մի տվյալ չի պարունակում Օլթիի ազգաբնակչության՝ Կարսի չորս գավառներից ամենափոքրի մասին: Բ/Բաթումում (Աջարիա) ավելի քան 70 հազար վրացիներ մահմեդական էին: ց/Քութայիսի նահանգում կային 18 հազար հրեաներ: դ/Այլ աղբյուրներ ցույց են տալիս, որ Ելիզավետպոլի նահանգում կային 18 հազար քրդեր:⁵²

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը

Անկախության խնդիրը քննարկվեց Հայոց ազգային խորհրդի մայիսի 28-ի նիստերում (առավոտյան և երեկոյան):

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 29-ին, ... մեկ անգամ ևս քննության առնվեց քաղաքական կացությունը և որոշվեց Հայաստանը հայտարարել անկախ հանրապետություն⁵³:

⁵² Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 71:

Միայն դրանից հետո՝ մայիսի 30-ին, Հայոց ազգային խորհուրդը կատարեց վճռական քայլը. որոշեց հայտարարություն անել Հայաստանի անկախության մասին: ... Հռչակագրում ասվում էր. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Կրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ՝ Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ժանրակչիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերում կազմել հայոց ազգային կառավարություն՝ Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»:

...Հռչակագրում հեռատեսորեն մատնանշվում է «հայկական գավառներ» հասկացությունը, որի տակ կարելի է հասկանալ Անդրկովկասի նահանգներում գտնվող հայաբնակ բոլոր գավառները, այդ թվում նաև Նախիջևանը, Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Գանձակի հայկական շրջանները, Լոռին, Զավախքը, թուրքական զորքերի կողմից ռազմակալած Երևանի նահանգի մի շարք գավառներ, Կարսի մարզը և հայկական այլ տարածքներ⁵⁴:

Ակներև է, որ եթե Հայոց ազգային խորհուրդը տվյալ պահին իրեն չհայտարարեր հայկական գավառների գերագույն իշխանություն, ապա հայկական գավառները պարզապես բաժին կդառնային հարևան թուրքերին, ադրբեջանցիներին և վրացիներին⁵⁵:

Այդ օրերին հայ ժողովուրդն ունեցավ իր երկրորդ Ավարայրը: Նրա բազմադարյա պատմության մեջ տեղի ունեցան ամենավճռական ու բախտորոշ հերոսամարտերը՝ Սարդարապատը, Բաշ Ապարանը և Ղարաքիլիսան: Այդ կռիվներում հայերը կարողացան գերմարդկային ճիգերով թշնամուն արժանի հակահարված տալ և վիժեցնել Արևելյան Հայաստանը գավթելու և տեղի հայությանը ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագիրը: Ավելին՝ Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը հիմք հանդիսացան Հայաստանի անկախության համար, քանի որ այդ հաղթանակները ստիպեցին հակառակորդին հաշվի նստել հայ ժողովրդի կամքի հետ և ճանաչել նրա անկախ ապրելու իրավունքը:

1918թ. հունիսի 13-ին նորընտիր վարչապետ Հ. Քաջազնունին ի լուր աշխարհի պաշտոնապես հայտարարություն արեց Հայաստանի անկախության մասին⁵⁶:

1918 թվականի Բաթումի պայմանագիրը

⁵³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 15:

⁵⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 16:

⁵⁵ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 17:

⁵⁶ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 18:

Մայիսի 30-ին սկսվեցին հայ-թուրքական անջատ բանակցությունները: Հայկական կողմը թուրք պատվիրակության նախագահին իրազեկեց, որ Հայաստանը հռչակել է իր անկախությունը և ինքը հանդես է գալիս նորանկախ հանրապետության անունից՝ հանձին կառավարության իրավասություններ ստանձնած Հայոց ազգային խորհրդի:

Բանակցությունների առաջին իսկ նիստում քննարկման նյութ դարձավ սահմանների խնդիրը: Թուրքական կողմը պնդեց, որ ընդունվի իրենց պայմանագրի նախագիծը, որով Հայաստանի Հանրապետությանը փաստորեն թողնվում էր մի անձուկ տարածք:

Ըստ այդ սահմանի՝ թուրքերին անցնում էր ամբողջ Կարսի մարզը, Ախալքալաքի գավառը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը, Սուրմալուի գավառը, Երևանի, Էջմիածնի և Նախիջևանի գավառների զգալի մասը, Համանլու-Երևան խճուղին, Ղարաքիլիսա-Ռուլուխանլու (Մասիս) ամբողջ երկաթուղին և այլն⁵⁷:

Ի վերջո, Հայաստանի պատվիրակությունը ստիպված համաձայնություն տվեց նախագծին⁵⁸:

Այսպիսով՝ Բաթումի կողոպտիչ պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև արևելահայ տարածքների զգալի մասը՝ Կարսը, Կաղզվանը, Արդահանը, Ախալքալաքը, Սուրմալուն, Նախիջևանը, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և Ալեքսանդրապոլի ու Էջմիածնի գավառների երեք քառորդը, Երևանի գավառի կեսը և Շարուր-Ղարալագյազի գավառի մեկ հինգերորդը: Հայաստանի Հանրապետությանը փաստացի մնում էր ընդամենը 10,3 հազար քառ. կմ տարածք, որն ընդգրկում էր Սևանա լճի ավազանը և Արարատյան դաշտի մի մասը:

Բաթումի դաշնագիրը նվաստացուցիչ էր հայ ժողովրդի ու նրա նորաստեղծ պետականության համար⁵⁹:

Բաթումի պայմանագիրը միանշանակ չընդունվեց հայ գործիչների ու հասարակական-քաղաքական ուժերի կողմից: Ժողովրդական հերոս Անդրանիկը չձանաչեց Բաթումի պայմանագիրը: Նա հարկադրված էր իր արևմտահայ կամավորական ջոկատով հեռանալ Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դեպի Նախիջևան ու Սյունիք:... Պայմանագրին դեմ արտահայտվեցին լայն հասարակական շրջաններ: Երևանում և այլուր տեղի էին ունենում բազմամարդ ցույցեր, ժողովներ՝ ի նշան բողոքի:

⁵⁷ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 22:

⁵⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 23:

⁵⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 25:

Խնդիրը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից քննարկելու դեպքում պետք է նշել, որ պայմանագիրն իրավական ուժ չի ունեցել, քանի որ չի վավերացվել ո՛չ Հայաստանի և ո՛չ էլ Թուրքիայի կառավարությունների կողմից: Բաթումի պայմանագիրը չճանաչվեց Խորհրդային Ռուսաստանի, Անտանտի, Քառյակ միության երկրների և այլ պետությունների կողմից:

Բաթումի պայմանագիրն իր ուժը պահպանեց մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը՝ 1918թ. նոյեմբերը⁶⁰:

1920 թվականի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը

Նախապատրաստվելով Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակման՝ քեմալականներն իսկույն ևեթ դիվանագիտական լայն գործունեություն ծավալեցին ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի աջակցությունն ապահովելու, այլև Հայաստանը դիվանագիտորեն մեկուսացնելու, հնարավոր դաշնակիցներից զրկելու համար⁶¹:

Նույն օրերին, երբ լուծվում էր թուրք-հայկական պատերազմ լինել-չլինելու հարցը, օգոստոսի 24-ին երկու պատվիրակությունների ղեկավարների կողմից նախաստորագրվեց ռուս-թուրքական բարեկամության պայմանագրի նախագիծը, որը համալրելու էր հայ ժողովրդի դեմ ուղղված քաղաքական փաստաթղթերի շարքը: Խոսքը միայն այն մասին չէ, որ Ռուսաստանը խոստանում էր ֆինանսական օգնություն և զենքի ու զինամթերքի մատակարարում, ինչը պակաս կարևոր չէր թուրքական ռազմածուլներին խրախուսելու գործում, այլև այն մասին, որ ճանաչելով թուրքական «Ազգային ուխտը»՝ Ռուսաստանը դրանով իսկ ընդունում էր Թուրքիայի իրավունքը Բաթումի, Կարսի ու Արդահանի վրա⁶²:

Այսպիսով՝ Հայաստանը 1920թ. աշնան սկզբին երեք կողմից շրջապատված էր թշնամիներով, չորրորդ՝ հյուսիսային հարևանը վիճելի տարածքները ստանալու պայմանով համաձայնության մեջ էր մտել Հայաստանի ոխերիմ թշնամի քեմալական Թուրքիայի հետ⁶³:

Պատերազմի առաջին իսկ օրերից Հայաստանի կառավարությունը կոչով դիմեց եվրոպական տերություններին՝ խնդրելով օգնություն հայ ժողովրդի գլխին կախված ահավոր վտանգը վերացնելու համար⁶⁴:

Սակայն Եվրոպան դարձյալ խլանում է հայ ժողովրդի խնդրանքի հանդեպ⁶⁵:

⁶⁰ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 26:

⁶¹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 249:

⁶² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 252:

⁶³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 253:

⁶⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 257-258:

Կորցնելով թշնամուն դիմագրավելու բոլոր հույսերը՝ Հայաստանի կառավարությունը նույնների 3-ին որոշում է զինադադար խնդրել թուրքերից⁶⁶:

Իր «դաշնակիցների» նյութական ու ռազմական աջակցությունից զրկված Հայաստանը զրկվեց նաև նրանց դիվանագիտական աջակցությունից⁶⁷:

Կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմն ավարտված էր հայտարարվում (հոդված 1), իսկ սահմանը երկու երկրների միջև անցնում էր Արփաչայ և Արաքս գետերով (Թուրքիային էին անցնում Կարսի մարզը, Արդահանի շրջանը և Սուրմալուի գավառը): Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախթի շրջանները հայտարարվում էին Թուրքիայի հովանավորության ներքո գտնվող տարածքներ, որտեղ հետագայում հանրաքվեի միջոցով պետք է հատուկ վարչություն հաստատվեր: Սակայն Հայաստանը զրկվում էր այդ վարչության գործունեությանը միջամտելու ամեն մի իրավունքից՝ անկախ նրանից, թե ինչ ձև է ընդունելու վարչությունը (հոդված 2)⁶⁸:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիային էր անցնում Հայաստանի Հանրապետության տարածքից 20 700 քառակուսի կմ, իսկ երկիրն էլ կրելու էր ներքին ինքնուրույնության զգալի սահմանափակումներ: Անտարակույս, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ըստ էության, ապօրինի էր և միջազգային իրավունքի տեսակետից որևէ նշանակություն չպետք է ունենար (ստորագրվել էր Երևանի՝ դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով իշխանությունը կորցրած կառավարության պատվիրակության կողմից), բայց և այնպես թուրքերը մեծապես օգտվեցին դրանից՝ տարածքային զավթումները հետագայում օրինականացնելու համար: Այդ պայմանագիրը ձեռքներին՝ նրանք արդեն 1921թ. փետրվարին գնացին և՛ Լոնդոն, և՛ Մոսկվա: Եվ եթե Անտանտի տերությունները դեռևս բացահայտ գործարքի մեջ չմտան քեմալականների հետ, ապա Մոսկվան, ձգտելով քեմալականներին պահել հակաիմպերիալիստական ճամբարում, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված հայ-թուրքական սահմանագիծը (չնչին փոփոխություններով) դրեց 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի հիմքում⁶⁹:

Այսպիսով՝ քեմալաբոլշևիկյան ռազմաքաղաքական ուժգին ճնշումների տակ դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը: Ժամանակի միջազգային հարաբերություններում և տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական բարդ իրավիճակում,

⁶⁶ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 258:

⁶⁷ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 264:

⁶⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 269:

⁶⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 274:

⁶⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 275-276:

Հայաստանի արևմտյան դաշնակիցների դատապարտելի անգործության, Խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած արևելյան քաղաքականության, որը հիմնված էր քեմալական թուրքիայի հետ սերտ համագործակցության վրա, Խորհրդային Ադրբեջանի՝ թշնամական, Վրաստանի հանրապետության՝ ոչ բարեկամական տրամադրվածության պայմաններում Հայաստանի խորհրդայնացումն իրոք որ «ժամանակի խնդիր էր»⁷⁰:

1921 թվականի Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը

Ռուսաստանի և կոմունիստական ինտերնացիոնալի համար շարունակում էին գերադասելի նշանակություն ունենալ արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը, դրա բորբոքումը հանուն համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության: Այդ նպատակով մեծ կարևորություն էր տրվում մասնավորապես քեմալական թուրքիայի դեմ: Այդ իմաստով բնորոշ է Վ. Լենինի խոստովանությունը ... «Մենք ստիպված ենք ժամանակավորապես զոհաբերել հայ աշխատավորների շահերը հանուն համաշխարհային հեղափոխության շահերի: Այդպիսի ճակատագիր են բաժանել նաև Էստոնիան, Լատվիան և Լիտվան»: ... «մենք չենք պատրաստվում Հայաստանի համար պատերազմել որևէ մեկի, հատկապես Քեմալի հետ»⁷¹:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալը ազգային զոհողությունները դիտում էր որպես համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության միջոց:

Քեմալական թուրքիայի հետ Խորհրդային Ռուսաստանը ոչ միայն լավ հարաբերություններ էր հաստատել, այլև փաստորեն ռազմաքաղաքական դաշինքի մեջ էր գտնվում: Դա արտահայտվում էր նաև թուրքիային զենք ու ոսկի (ֆինանսական միջոցներ) տրամադրելով:

Այդպիսի պայմաններում քեմալական թուրքիան Հայկական հարցը դարձրեց առևտրի առարկա Ռուսաստանի ու Անտանտի միջև⁷²:

Կոնֆերանսի նախապատրաստության ընթացքում իր տեսակետն արտահայտեց նաև Խորհրդային Հայաստանը մասնավորապես 1921թ. հունվարի 8-ին քեմալական թուրքիային ներկայացրած նոտայում: Մերժվում էին թուրքիայի բռնազավթած տարածքների հանրաքվեի արդյունքներն ու օրինականությունը, հանրաքվե, որն անց էր կացվել զինագրավման և հայ բնակչությանը արտագաղթի ենթարկելու ու նրա հայրենիքը թուրքերով ու քրդերով բնակեցնելու պայմաններում:

⁷⁰ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 286:

⁷¹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 325-326:

⁷² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 326:

Փետրվարի 5-ի պատասխանում Թուրքիան չէր խորշում պատմական իրականությունը նենգափոխելուց և Հայաստանի դիրքորոշումը մերժելուց⁷³:

Կոնֆերանսի նախապատրաստության ընթացքը դրական արդյունքներ չէր խոստանում հայ ժողովրդին⁷⁴:

Քաղաքական հանձնաժողովի առաջին նիստը, որ կայացավ մարտի 10-ին, բացվեց սահմանների մասին հարցով: Ռուսական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ իրենք ճանաչում են Թուրքիայի ազգային ժողովի ընդունած Ազգային ուխտը, ըստ որի՝ Թուրքիա էր հռչակվել թուրքերով բնակեցված երկիրը, որ նշանակում էր, թե Թուրքիա է նաև Արևմտյան Հայաստանը, որը Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայազրկվել էր և բնակեցվել թուրքերով ու քրդերով: Դա նշանակում էր նաև, որ Խորհրդային Ռուսաստանը շրջադարձ էր կատարել Հայկական հարցի նկատմամբ իր վերաբերմունքի մեջ և, փաստորեն, հրաժարվել «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետից:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի կողմում էին թողնվում Կարսի մարզը և Սուրմալուն, որոնց վերաբերյալ բանավեճ ու քննարկում տեղի չեն ունենում, կարծես կողմերը բանակցությունների էին եկել հենց այդպիսի որոշումով, այսինքն՝ հարցը լուծված է եղել բանակցություններից դուրս⁷⁵:

Նախիջևանի հարցում թուրքական պատվիրակությունը կարծիք է հայտնում, թե քանի որ բնակչությունն է կանչել թուրքական զորքերին, ուստի այդ փաստի ուժով Նախիջևանը գտնվում է թուրքական հովանավորության ներքո: Չնայած դրան՝ ինքը համաձայն է այդ հովանավորությունը զիջել Ադրբեջանին, բայց պայմանով՝ այն չվերագիջվի երրորդ պետության:

Այսպիսով՝ Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու մասին ակնարկ անգամ չի եղել կոնֆերանսում: Չընդունելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի օրինականությունը՝ ռուսական պատվիրակությունն անգամ չի փորձել առաջ քաշել նրա վերանայման հարցը: Կարծես այս հարցում ևս որոշումը կամ պայմանավորվածությունը կայացված է եղել կոնֆերանսից դուրս⁷⁶:

Քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 14-ի հերթական նիստում նախորդ արձանագրության շտկումներից հետո քննարկվում է պայմանագիրը հողված առ հողված: Կողմերը ներկայացնում

⁷³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 327:

⁷⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 329:

⁷⁵ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 330:

⁷⁶ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 331:

են պայմանագրի իրենց տարբերակները: Ռուս-թուրքական կոնֆերանսի վերջին նիստը կայացավ մարտի 16-ին⁷⁷:

Մոսկվայի պայմանագիրը պաշտոնական բոլոր փաստաթղթերում հիշվել է որպես մարտի 16-ի պայմանագիր...:

Ռուս-թուրքական պայմանագիրը, ըստ պայմանագրի նախաբանի, կոչվում է բարեկամության ու եղբայրության...:

Պայմանագիրն ունի 16 հոդված՝ երեք հավելվածներով՝ նվիրված սահմանների մանրամասն նկարագրությանը: Առաջին հոդվածով կողմերը հրաժարվում էին ճանաչել այն միջազգային պայմանագրերը, որոնք անընդունելի կլինեն կողմերից յուրաքանչյուրի համար: Այդտեղ պետք է հասկանալ նաև Սկրի 1920թ. օգոստոսի 10-ի պայմանագիրը, որից Թուրքիան ձգտում էր ազատվել համառորեն: Ռուսաստանը, փաստորեն, ընդունում էր թուրքական Ազգային ուխտը՝ Թ ու ռ ք ի ա հասկացության (սահմանների) մասին:

Թուրքիայի հյուսիսարևելյան, այսինքն՝ Հայաստանի հետ սահմանն անցնում էր Ախուրյան ու Արաքս գետերով՝ թուրքական կողմում թողնելով Կարսի մարզը, ինչպես նաև Սուրմալուի գավառը, որը Ազգային ուխտի մեջ չէր մտնում և երբևէ Թուրքիային չէր պատկանել: Սահմանի հարցում, փաստորեն, պահպանվել էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը⁷⁸:

Երրորդ հոդվածով Նախիջևանի մարզը՝ Շարուր-Ղարալագյազի գավառի մի մասով, Թուրքիան, որին անցել էր մարզը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, վերահասնծնում է Ադրբեջանին՝ որպես ինքնավար տարածք, բայց պայմանով, որ այն չի կարող տրվել երրորդ պետության, որպիսին հասկացվում է Հայաստանը:

Կողմերը փոխադարձաբար ուժը կորցրած էին հայտարարում այն բոլոր պայմանագրերը, որոնք փոխադարձաբար չէին համապատասխանում միմյանց շահերին (հոդված 6)⁷⁹:

Կողմերը պարտավորվում էին իրենց տարածքներում արգելել այնպիսի կազմակերպությունների ու խմբերի առաջացումն ու գոյությունը, որոնք կարող էին կառավարության դեմ հավակնել մյուս կողմի (ամբողջի կամ մասի) սահմաններում: Ղա կանխարգելում էր, օրինակ, հայկական որևէ կազմակերպության կողմից Արևմտյան Հայաստանում նման որևէ քայլ ձեռնարկելը: Պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Ռուսաստանը պարտավորվում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների նկատմամբ դիմել այնպիսի քայլերի, որպեսզի նրանք ճանաչեն Մոսկվայի պայմանագրի իրենց

⁷⁷ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 332:

⁷⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 333:

⁷⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 334:

վերաբերող հողվածները: Դա իրականացվելու էր հանրապետությունների կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերի միջոցով⁸⁰:

Իր քաղաքական նպատակների և համաշխարհային հեղափոխության անհեռանկար հույսերի համար Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունը զոհաբերեց Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերը, հայկական տարածքները նվիրաբերվեցին Թուրքիային: «Համաշխարհային հեղափոխությունը» հորս ցնդեց, իսկ տուժեց հայ ժողովուրդը: Քենալական Թուրքիան Հայկական հարցը դարձրեց առևտրի (աճուրդի) առարկա Անտանտի ու Ռուսաստանի միջև և հասավ նրան, որ մեծապես շահեց երկուսից էլ: Մոսկվայում յուրացրեց հսկայական տարածքներ:

Միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում պետք է համարել միջազգայնորեն չճանաչված երկու պետությունների (Ռուսաստան և Թուրքիա) կողմից երրորդ պետության (Հայաստան) կենսականորեն կարևոր հարցերի լուծումը՝ առանց նրա մասնակցության, հակառակ նրա ժողովրդի կամքի⁸¹:

Մոսկվայի պայմանագիրը դժբախտություն էր հայ ժողովրդի համար: Այն հանգուցալուծումն էր 1920թ. սկիզբ առած բուլշևիկ-քենալական համագործակցության և ռուս բուլշևիկների որդեգրած արևելյան քաղաքականության, համաշխարհային հեղափոխության գաղափարների ու այդ ուղղությամբ կատարած գործունեության, հեղափոխություն, որին, ըստ բուլշևիկ առաջնորդների, կարելի էր նույնիսկ զոհաբերել (թեկուզ ժամանակավոր) ամբողջ ժողովուրդներ: Մոսկվայի պայմանագիրը նպաստեց քենալական Թուրքիայի ինքնահաստատմանը, միջազգային ասպարեզում նրա դերի ուժեղացմանը: ... Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում ազգայնական Թուրքիան պետք եղավ Խորհրդային Ռուսաստանին, ուստի առաջինը լավագույնս օգտագործեց այդ հանգամանքը՝ իր օգտին զիջումներ անելու համար: Զիջումներն արվեցին մի պետության, որն իրավահաջորդն էր ցեղասպան Օսմանյան կայսրության, իսկ նա ոչ միայն չխոստովանեց տեղի ունեցած ոճրագործությունը, այլև շարունակեց նույն քաղաքականությունը: Իսկ նրա հետ դաշնակցած Ռուսաստանը, աչք փակելով այդ ամենի առաջ, փաստորեն ստանձնեց հովանավորի դեր և ստորագրած պայմանագրով հարկադրեց Խորհրդային Հայաստանին ընդունել սեփական կորուստները, դրանց մասին որոշումները:

Մոսկվայի պայմանագիրը միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում է և դրանով իսկ ենթակա է վերանայման: Նույնը վերաբերում է Կարսի պայմանագրին, որը կնքվելու էր առաջիկայում⁸²:

⁸⁰ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 334-335:

⁸¹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 335:

⁸² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 337:

Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագիրը (հոդված 15-րդ) Ռուսաստանին պարտավորեցնում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի նրանք ընդունեն տվյալ պայմանագրի՝ իրենց վերաբերյալ հոդվածները: Ղա տեղի ունեցավ Կարսի կոնֆերանսում⁸³:

Հոկտեմբերի 13-ին ստորագրվեց այսպես կոչված բարեկամության մասին պայմանագիրը Հայկական ՍԽՀ, Ադրբեջանական ՍԽՀ ու Վրացական ՍԽՀ՝ մի կողմից, և Թուրքիայի միջև՝ մյուս կողմից, ՈՍԴԽՀ մասնակցությամբ: Այն, ըստ էության, վերարտադրում էր մարտի 16-ի պայմանագրի որոշումները, ինչպես և սպասվում էր ու կանխորոշված էր: Հայկական շահերի համար ծավալված պայքարն ուներ միայն ցուցադրական նշանակություն: Հայ ժողովրդի շահերը զոհաբերվել էին Մոսկվայում, իսկ Կարսում այդ որոշումների տակ դրվելու էր նաև ՀՍԽՀ ներկայացուցչի ստորագրությունը⁸⁴:

Կարսի պայմանագրի վավերացումը տեղի ունեցավ 1922թ. մարտին: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Կարսի պայմանագիրը վավերացրեց մարտի 20-ին, իսկ քենալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի փոխադարձ պայմանավորվածությամբ՝ վերջիններս Կարսի պայմանագիրը վավերացրին միաժամանակ՝ մարտի 16-ին՝ Մոսկվայի ռուս-թուրքական թալանչիական պայմանագրի տարեդարձի օրը⁸⁵:

Ղաշինքի մեջ մտած քենալական Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսաստանը, փաստորեն, բաժանեցին Հայաստանը, դիվանագիտորեն ձևակերպեցին իրենց որոշումները՝ առանց և ընդդեմ երրորդ պետության՝ Խորհրդային Հայաստանի, ինչը միջազգային իրավունքի ամենակրպիտ խախտում ու ոտնահարում էր: Խորհրդային Ռուսաստանը հայ ժողովրդի շահերը զոհաբերեց հանուն իր արևելյան քաղաքականության ու համաշխարհային հեղափոխության: Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի վզին փաթաթված այդ որոշումների վերանայումը մնում է որպես հայ ժողովրդի արդարացի պահանջ⁸⁶:

Քենալականների իրականացրած ցեղասպանության փաստեր

Քենալականների գաղափարախոսությունը և ծրագրային նպատակները պաշտոնական ձևակերպում ստացան էրզրումում (1919թ. հուլիսի 23 – օգոստոսի 6) և Սվազում (1919թ. սեպտեմբերի 4-11) տեղի ունեցած «Արևելյան նահանգների իրավունքների պաշտպանության կազմակերպության» և «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության

⁸³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 367:

⁸⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 372:

⁸⁵ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 373:

⁸⁶ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 374:

կազմակերպություններ» խորհրդատուներում: Դրանց ընդունած որոշումները կասկած չէին հարուցում, որ քեմալականները ոչ միայն չեն հրաժարվելու սուլթանական և երիտթուրքերի կառավարությունների հայաջինջ քաղաքականությունից, այլև դառնալու են դրա անմիջական շարունակողը⁸⁷:

Քեմալականների քաղաքական նպատակները բանաձևվեցին 1920թ. հունվարի 28-ին Կ. Պոլսի մեջլիսի (խորհրդարանի) կողմից ընդունված «Թուրքական ազգային ուխտում»: Նրանում մասնավորապես հռչակվում էր, որ հայկական համայնքի ստեղծումը կանխելը պետք է լինի յուրաքանչյուր թուրքի սրբազան գործը, իսկ Հայաստանի ոչնչացումը՝ առաջնահերթ խնդիր: Առաջնորդվելով «Մենք կապրենք կամ կկործանվենք Ազգային ուխտի հետ միասին» կարգախոսով՝ քեմալականները կանգնեցին Թուրքիայում ոչ թուրք ժողովուրդների բնաջնջման ուղու վրա: Այսպիսով՝ անցնում էին տարիներ, փոխվում էին կառավարություններ, փոխվում էր միջազգային իրադրությունը, բայց անփոփոխ էր մնում թուրքերի և նրանց առաջնորդների հայատյացությունը, ընդհակառակը՝ այն ավելի էր սաստկանում⁸⁸:

Հատկանշական է, որ ինչպես ժամանակին երիտթուրքերը, քեմալականները նույնպես առաջինը թիրախ դարձրին Կիլիկիան և օգտվելով ֆրանսիական կառավարության, մեղմ ասած, երկրինի քաղաքականությունից՝ 1920թ. ընթացքում այդտեղ կոտորեցին կամ բռնազաղթի ենթարկեցին Մարաշի, Ջեթսունի, Այնթապի, Հաճընի տասնյակ հազարավոր հայերի: Դրանով քեմալականները տապալեցին Կիլիկիայում դաշնակիցների կողմից «հայկական օջախ» ստեղծելու «մտադրությունները»⁸⁹:

Քեմալականները ոչ միայն շարունակեցին տեղում մնացած հայերի բնաջնջումը Կիլիկիայում, կայսրության այլ տարածքներում, այլև շուտով ձեռնամուխ եղան արևելահայության ոչնչացմանը և Արևելյան Հայաստանի տարածքների բռնազավթմանը:

1920թ. գարնանն, ինչպես նշվել է, քեմալականների անմիջական մասնակցությամբ ադրբեջանցի հրոսակախմբերն իրականացրին Շուշիի և մերձակա հայկական բնակավայրերի հազարավոր հայերի սպանողը:

Հայության նկատմամբ քեմալականների ոճրագործությունների գագաթնակետը նրանց ռազմարշավն էր Հայաստանի Հանրապետության վրա 1920թ. աշնանը⁹⁰:

⁸⁷ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 213:

⁸⁸ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 213-214:

⁸⁹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 214:

⁹⁰ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 215:

Թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում միայն Կարսի մարզում քենալական զորքերը կոտորեցին, գերության քշեցին տասնյակ հազարավոր հայերի, չխնայեցին անգամ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի խնամքի տակ գտնվող 6 հազար որբ հայ երեխաներին:

Քենալականների հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակվեցին նաև Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: Թուրքական զորքերը շարունակում էին ավերել Հայաստանի զինագրավված շրջանները, կոտորել տեղի բնակչությանը, մինչդեռ ժողովուրդը միանտորեն կարծում էր, թե խորհրդայնացումից հետո թուրքերը կհեռանան Հայաստանից⁹¹:

Քենալական թուրքերի վայրագություններն առավել մեծ չափերի հասան նրանց կողմից զինագրավված Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառում: 1920թ. նոյեմբեր – 1921թ. ապրիլ ամիսներին այդտեղ կոտորվեցին, գերության քշվեցին, սովամահ եղան ավելի քան 100 հազար հայեր:

1921թ. փետրվարի վերջին և մարտին քենալական զորքերը, դավադրաբար ներխուժելով Ախալքալաքի գավառ, այդտեղ իրականացրին հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր: Հայերի կոտորածները կրում էին կազմակերպված բնույթ և արտոնված էին քենալական կառավարության կողմից:

Քենալականների հայաջինջ քաղաքականությունը շարունակվում էր նաև Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում: Առավել սահմռկեցուցիչ ընթացք ստացան Իզմիրում (Ջնյուննիա) 1922թ. աշնանը տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները: ... Մի քանի օր շարունակվող վայրագությունների հետևանքները (կոտորվեցին մոտ 30 հազար հայեր, տասնյակ հազարավոր հույներ) թաքցնելու նպատակով քենալականներն իրենց առաջնորդի ներկայությամբ սեպտեմբերի 13-ին հրի մատնեցին ծաղկուն քաղաքը⁹²:

Այսպիսով՝ քենալական թուրքերի՝ Կիլիկիայում, Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում և Արևելյան Հայաստանում 1919-1922թթ. կատարածը ոչ այլ ինչ է, քան հայության ծրագրված ոչնչացում և հայկական տարածքների բռնի յուրացում: Ըստ փաստագրական և վիճակագրական տվյալների և տարբեր հետազոտողների կողմից մինչ օրս կատարված ուսումնասիրությունների՝ քենալական ռազմարշավների հետևանքով նշված տարածքներում կոտորվեցին, սովից և համաճարակներից մահացան, ինչպես նաև թուրքացվեցին շուրջ 500 հազար հայեր: Իրականացրած ցեղասպանությամբ քենալականներին ոչ միայն հաջողվեց Թուրքիայի կազմում պահել Արևմտյան

⁹¹ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 216:

⁹² ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 216-217:

Հայաստանն ու Կիլիկիան, այլև հայ ժողովրդից բռնազավթել նրա արևելյան տարածքների զգալի մասը⁹³:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի սուլթանական, երիտթուրքերի և քեմալականների կառավարությունների՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած ցեղասպան քաղաքականության և այն իրականացնելու մեխանիզմների միջև տարբերություն գրեթե չկար. այն շարունակական և նպատակաուղղված գործընթաց էր: Թուրքական իշխանությունների կողմից տասնամյակներ շարունակ փուլ առ փուլ իրականացված ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը կորցրեց իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը: Հայկական պետությունը ներփակվեց ռազմավարական առումով խիստ խոցելի և փոքրիկ տարածքի վրա: Հակառակ դրան՝ հայ ժողովրդի մի մասին ոչնչացնելով, նրա պատմական տարածքները, մշակութային և նյութական արժեքները յուրացնելով՝ կործանման եզրին հայտնված թուրքական պետությունը ոչ միայն պահպանեց իր գոյությունը, այլև աշխարհագրական և ռազմավարական կարևոր դիրք զբաղեցնելով՝ իր տեղը գտավ աշխարհի ուժեղ պետությունների շարքում:

Քանի դեռ Թուրքիայի Հանրապետությունը պետական ամենաբարձր մակարդակով որդեգրել է պատմական իրողությունը ժխտելու, Հայոց ցեղասպանությունը չճանաչելու քաղաքականություն, շարունակելու է կիսել իր նախորդների՝ սուլթանական, երիտթուրքական և քեմալական կառավարությունների ողջ պատասխանատվությունը XX դարի առաջին ցեղասպանության, «համայն մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործության համար»⁹⁴:

⁹³ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 217:

⁹⁴ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 218:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՖԹՈՒՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ԲՆՕՐՐԱՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՒՆԱԶԱՎԹՈՒՄԸ (ՕԿՈՒՊԱՑԻԱՆ) ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԶՐԿՈՒՄԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔԻ ՆԱԽԱԳԾԻ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՄԱՆ

Պետականությունը հասարակության կազմակերպման բարձրագույն ձևն է: Ազգային պետականությունը՝ ազգի՝ կազմակերպման բարձրագույն ձևը, ազգի առջև ծառայած խնդիրների լուծման հնարավորությունը, նրա դեմ ուղղված անվտանգության մարտահրավերների չեզոքացման ամենաարդյունավետ միջոցը: Ազգային պետությունն է տվյալ ազգի լինելիության գրավականը, ազգային ինքնության պահպանման ու տնտեսական զարգացման անսասան հիմքը:

Ըստ այդմ, երբ ազգային գոյության, ինքնության պահպանման և տնտեսական զարգացման տեսանկյունից ենք քննում արդի հայոց պետականությունը, ապա ակնհայտ է դառնում, որ առանց Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման հայոց արդի պետականությունը ներկա սահմաններով և ներկա ձևով ոչ միայն ի գորու չէ և ի գորու չի լինելու երաշխավորելու վերոհիշյալ գործառույթների իրագործումը, այլև խիստ խնդրահարույց է մնալու նրա՝ որպես պետական ինքնիշխան և ինքնուրույն միավորի հարատևելու հնարավորությունը:

Ընդամին, Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերահաստատման մասնակի լուծումը (օրինակ, միայն արևելյան սահմանների, այսինքն՝ Արցախի ազատագրմամբ) չի լուծելու հայոց պետականության առաջ կանգնած հիմնախնդիրները և չի չեզոքացնելու մեր գոյությունը վտանգող մարտահրավերները:

Ուստի, նկատի ունենալով, որ.

- 1920թ. օգոստոսի 10-ին Սևրի պայմանագիրը ստորագրած երկրները,⁹⁵ ներառյալ նաև Թուրքիան, *de jure* ճանաչել են Հայաստանի Հանրապետությունը (հոդված 88), ինչպես նաև նշյալ պայմանագրի 89-րդ հոդվածով ԱՄՆ-ի նախագահից հայցել են իրավարար վճռով հայթուրքական սահմանի որոշումը, հետևաբար այդ գործողությամբ տվել են իրենց պաշտոնական համաձայնությունը ընդունելու վճիռը, ինչպիսին էլ այն լինի:
- 1920թ. նոյեմբերի 22-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը կայացրել է իրավարար վճիռ՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանի վերաբերյալ, որը ստորագրվել է պետական քարտուղարի կողմից և կնքվել է ԱՄՆ-ի Մեծ կնիքով, հետևաբար դարձել է ԱՄՆ-ի անօտարելի պարտավորությունը:
- 1920թ. դեկտեմբերի 6-ին ԱՄՆ-ի նախագահը Իրավարար վճիռը պաշտոնապես փոխանցել է Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին և Ազգերի լիգային, հետևաբար վճիռն օրինապես մտել է ուժի մեջ, որով և ճանաչվել են Հայաստանի Հանրապետության անբեկանելի իրավունքներն ու տիտղոսը Իրավարար վճռով Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացված տարածքի վրա:
- ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի Իրավարար վճիռը միանշանակորեն համապատասխանում է իրավարար վճիռների միջազգայնորեն ճանաչված 4 չափորոշիչներին:
- Իրավարար վճիռները չունեն վավերականության ժամանակային սահմանափակում:
- Իրավարար վճռի վավերականությունը կախում չունի վճռի հետագա ձակատագրից:
- Միջազգային իրավունքը, մասնավորապես Հաագայի կոնվենցիան, ընդհանրապես չի նախատեսում վճռի չեղյալ հայտարարում:
- Իրավարարությունը կատարելու՝ կողմերից մեկի մերժումը չի ազդում վճռի վավերականության վրա:
- Իրավարար վճիռը վերջնական, անբեկանելի և կատարման համար պարտադիր փաստաթուղթ է:
- Բրիտանական Կայսրությունը, Ֆրանսիան և Իտալիան, հանդես գալով Դաշնակից ուժերի անունից, 1920թ. ապրիլի 26-ին իրավարար վճռի հայցադիմումով դիմել են ԱՄՆ նախագահին, դրանով իսկ պարտավորվել են այն ընդունել առանց այլևայլության (Սևրի պայմանագիր, հոդված 89):
- Հայցադիմումին մաս կազմողները պարտավորվել են Իրավարար վճիռն ընդունել անվերապահորեն, անմիջապես և առանց նախապայմանների:

⁹⁵ Պայմանագիրը ստորագրել են մի կողմից Օսմանյան կայսրությունը, մյուս կողմից՝ Միացյալ Թագավորությունը, Կանադան, Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան, Հարավային Աֆրիկան, Հնդկաստանը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Բելգիան, Հայաստանը, Հունաստանը, Լեհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Չեխո-Սլովակիան, Սերբ-Խորվաթ-Սլովենների Թագավորությունը:

- Թուրքիան 1920թ. օգոստոսի 10-ին (Սևրի պայմանագիր, հոդված 90) պարտավորվել է հրաժարվել փոխանցվելիք տարածքի տիտղոսից և իրավունքներից վճռի հենց կայացման օրը և առանց նախապայմանների:
- Թուրքիան 1923թ. հուլիսի 24-ին Լոզանի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով վերահաստատել է իրեն չփոխանցված տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և տիտղոսից հրաժարվելու դիրքորոշումը:

Հաշվի առնելով, որ.

- Իրավարար վճռին հաջորդած բոլոր պայմանագրերը՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը (3 դեկտեմբերի, 1920թ.), Մոսկվայի պայմանագիրը (16 մարտի, 1921թ.) կամ Կարսի պայմանագիրը (13 հոկտեմբերի, 1921թ.) որևէ իրավական հետևանք չեն ստեղծում, քանի որ ստորագրման պահին ստորագրող կողմերից և ոչ մեկը չի հանդիսացել միջազգայնորեն ճանաչված պետության օրինական իշխանության լիազոր ներկայացուցիչ;
- Վերոհիշյալ պայմանագրերը ստորագրվել են միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումներով և սեփական պարտավորությունների բացահայտ ոտնահարումով, իսկ Պայմանագրերի մասին Վիեննայի 1969թ. կոնվենցիան (հոդված 53) միանշանակորեն հավաստում է. *«Պայմանագիրն անվավեր է, եթե կնքվելու պահին հակասել է միջազգային հանրային իրավունքի անբեկանելի հիմնադրույթի (jus cogens)»:*

Հիմք ընդունելով, որ.

- Մերօրյա Հայաստանի Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918-20թթ. հանրապետության իրավահաջորդը, և այդ դրույթն ամրագրված է Հայաստանի Հանրապետության Անկախության հռչակագրի, ինչպես նաև հղթման կարգով ՀՀ Սահմանադրության մեջ;
- Թուրքիայի Հանրապետությունը հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության շարունակությունը, ինչն ամրագրված է Լոզանի կոնֆերանսի փաստաթղթերով (24 հուլիս, 1923թ.), ինչպես նաև հետագա մի շարք դատական որոշումներով;

Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովը, որպես Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր և ՀՀ քաղաքացիների ներկայացուցչական մարմին, պարտավոր է ընդունել սույն օրենքը:

Հիմնավորում

1. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման նպատակը

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է լուրջ մարտահրավերների առջև, հետևաբար Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի իրավունքների վերահաստատումն ինքնանպատակ չէ: ՀՀ-ն՝ որպես քաղաքական ինքնուրույն և արժանապատիվ միավոր, կամ կարող է գոյություն ունենալ միայն իր անօտարելի և անժամանցելի իրավունքների հաստատումով, կամ ընդհանրապես չի կարող գոյություն ունենալ որպես այդպիսին:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման բուն նպատակը հայոց պետականության ստեղծումն է, անվտանգության և զարգացման համար անհրաժեշտ նվազագույն պայմանների ապահովման ճանապարհով հայերի՝ որպես մարդկության անբաժանելի և ինքնատիպ հատվածի հարատևման ապահովումը:

2. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման հրամայականը

Առանց Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման հայոց պետականությունը կմնա քաղաքականապես անհաստատ, ռազմականապես խոցելի, տնտեսապես կախյալ և հոգեբանորեն վեհերոտ: Հարցականի տակ կդրվի հայոց պետականության ինքնին իմաստը, քանի որ այն կունենա զուտ ձևական բնույթ և չի լուծի պետականության հիմնական խնդիրները.

- Պետության ինքնիշխանության և այդ պետության քաղաքացիների անվտանգության ապահովում,
- Երկրի տնտեսական զարգացման և այդ երկրի քաղաքացիների բարեկեցության համար նպաստավոր պայմանների ստեղծում;
- Նախորդ երկուսի հենքի վրա, այսինքն՝ ապահով և բարեկեցիկ երկրի մեջ, ազգային ինքնության և մշակույթի զարգացում:

Ընդսմին, Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը կենսական կարևորություն ունի ոչ միայն հայոց պետականության համար, այլև սեփական հայրենիքում որպես հավաքական հանրություն ապրելու՝ հայ ժողովրդի ընդհանրական իրավունքի կենսագործման համար:

3. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման հրատապությունը

Այսօր Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառայել են լուրջ մարտահրավերներ, առանց որոնց հաղթահարման երկիրը չի կարող հասնել կայուն կենսապահովման: ՀՀ տարածքային ամբողջականության վերականգնումը հնարավորություն կտա.

- Չեզոքացնել կամ թերևս ՀՀ քաղաքական կամքից լուրջ կախվածության մեջ դնել, մեր երկիրը ներկայումս շրջանցող ու մեկուսացնող այնպիսի ծրագրեր, ինչպիսիք են. Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղը և Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի երկաթուղին:
- Նվազագույնի հասցնել Թուրքիայի բացասական ներգրավվածությունը դարաբաղյան հակամարտության մեջ և ստիպել նրան առավելապես կենտրոնանալ սեփական խնդիրների վրա:
- Առանց քաղաքական կամ այլ զիջումների բացել, այսպես կոչված, «հայ-թուրքական» սահմանը: Ապահովել սևծովյան նավահանգիստների և դեպի այնտեղ տանող ճանապարհների օգտագործումն անվճար կամ արտոնյալ սակագներով:
- Հայ-վրացական հարաբերություններին հաղորդել նոր բնույթ: Համարժեք լծակի միջոցով դուրս բերել Հայաստանը բեռնափոխադրումների հարցում Վրաստանից ունեցած միակողմանի կախվածությունից: Էական լծակներ ձեռք բերել Վրաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների վրա:
- Հիմքեր ստեղծել տարածաշրջանում Հայաստանի առաջանցիկ տնտեսական զարգացման համար՝ ապահովելով ներդրումների և եկամուտների նոր, ոչ ավանդական աղբյուրներ: Հայ-թուրքական դիմակայությունը, որը մինչ այժմ մեզ համար եղել է միջոցներ սպառող կամ միջոցներ ստեղծելուն խոչընդոտող, վերափոխել, հեղաշրջել և դարձնել միջոցներ տրամադրող:
- Հաշվի առնելով ամերիկա-թուրքական ներկա լարվածությունը՝ այն դարձնել եթե ոչ անշրջելի, ապա գոնե տևական: Ամերիկա-թուրքական հարաբերությունների մեջ ներդնել նոր գործոն:
- Վերարծարծել ԱՄՆ-ի, Եվրոպական և ոչ Եվրոպական մի շարք ազդեցիկ երկրների՝ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ իրավական, քաղաքական և բարոյական պարտավորությունների հարցը:
- Հաշվի առնելով Թուրքիայի շարունակական ձգտումը՝ անդամակցելու Եվրոպական Միությանը և ԵՄ մի շարք երկրների՝ դրան ընդդիմանալու բացահայտ կամ ծածուկ ճիգերը, Եվրոպացիների գործածության համար քաղաքական շրջանառության մեջ մտցնել Թուրքիայի անդամակցության նոր չափորոշիչ:
- Իրավական և քաղաքական հիմքեր նախապատրաստել, որպեսզի աշխարհաքաղաքական հետագա և անխուսափելի տեղաշարժերից (օրինակ, Քրդական պետության կամ պետությունների ստեղծումը) ոչ միայն չտուժենք, այլև օգտվենք:

Հրատապ և խիստ կարևոր են Հայաստանի Հանրապետության հետևողական քայլերը՝ հայոց իրավունքներին տեր կանգնելու ուղղությամբ: Պատեհապաշտ հայտարարություններն ու պահանջատիրական քայլերի տևական բացակայությունը կարող են լուրջ խնդիրներ ստեղծել հետագայում մեր իրավունքների կենսագործման առումով:

4. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման ուղին

Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումն ունի միայն մեկ ուղի. դա խաղաղ միջոցներով, փոխզիջումների ճանապարհով, հետևողական և տևական աշխատանքի շնորհիվ արդյունքի հասնելու ուղին է: Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով, որ ՀՀ և հայ ժողովրդի հավաքական ներուժը քաղաքական, տնտեսական կամ ռազմական ուժորոններում զիջում է և դեռ զիջելու է Թուրքիայի ու Ադրբեջանի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական հոլովույթի մեջ աքցանված Վրաստանի, ընդհանուր ներուժին, ուստի անհրաժեշտ է պայքարի ու դիմակայության ողջ գործընթացը տեղափոխել այլ ոլորտ, ուր ՀՀ-ն ոչ միայն չի զիջում նրանց, այլև ունի շոշափելի առավելություն:

Այսինքն, անհրաժեշտ է Հայաստանի Հանրապետության և նրա իրավունքները ոտնահարած երկրների միջև եղած հարաբերությունները տեղափոխել միջազգային իրավունքի դաշտ և այդ հարաբերություններում առկա բոլոր խնդիրներին տալ իրավական ձևակերպումներ և լուծումներ:

Այս տեսանկյունից Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից «Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության տարածքների բռնազավթումը (օկուպացիան) և հայերի Մեծ հայրենազրկումը դատապարտելու մասին» օրենքի ընդունումն առանցքային նշանակություն ունի:

5. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը որպես ներկա փուլում Հայկական հարցի լուծման էության դրսևորում

Որպես միջազգային հարց և քաղաքական խնդիր՝ Հայկական հարցն ունեցել է մի քանի փուլ: Սկզբնավորվելով որպես Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի անհատական և հավաքական անվտանգության և արժանապատվության հարց՝ այն աստիճանաբար վերաճել է հայոց պետականության և այդ պետականության ոտնահարված իրավունքների վերահաստատման հարցի:

Ներկա փուլում Հայկական հարցն արդի Հայաստանի Հանրապետությանը միջազգային իրավունքով հատկացված կամ վերապահված տարածքային, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի նյութական և բարոյական իրավունքների վերականգնումն է:

6. Հայկական հարցի բովանդակությունը ներկա փուլում

Հայկական հարցը ներկա փուլում ունի 3 հիմնական բաղադրիչ՝ տարածքային, նյութական և բարոյական: Հետևաբար, Հայկական հարցը կարելի է լուծված համարել միայն նշյալ 3

բաղադրիչներից բխող խնդիրների լիակատար լուծման, այն է՝ ամբողջական կամ մասնակի հատուցման դեպքում: (Հատուցումների նյութական և բարոյական բաղադրիչների հարցը այստեղ չի քննարկվում, քանի որ դրանք դուրս են այս օրենքի շրջանակից):

ա. Հայկական հարցի տարածքային բաղադրիչը. Վերոնշյալ եռամիասնության մեջ տարածքային բաղադրիչն ամենաէականն է: Թեև 1920-23թթ. ՀՀ-ն ունեցել է տարածքային զգալի կորուստներ, այսուհանդերձ դրանք ոչ թե *de jure*, այլ միայն *de facto* կորուստներ են: Այսինքն՝ չնայած այդ տարածքները բռնազավթվել են («օկուպացվել են», occupied) օտար ուժերի կողմից և հետագայում բռնակցվել են («անեքսիայի են ենթարկվել», annexed) այլ երկրների՝ բայցևայնպես ՀՀ-ն շարունակում է պահպանել դրանց տիտղոսը և դրանց նկատմամբ իր ունեցած օրինական իրավունքները, քանի որ ՀՀ տարածքային իրավունքները խարսխված են միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքների, պետությունների կողմից ստանձնած պարտավորությունների, ինչպես նաև կատարման համար պարտադիր վճիռների և իրավական փաստաթղթերի վրա: ՀՀ տարածքային իրավունքները հստակեցնող և տիտղոսն ամրագրող փաստաթղթերից կարևորագույնը ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև սահմանը որոշող Իրավարար վճիռն է (Arbitral Award) կատարված և ուժի մեջ մտած 1920թ. նոյեմբերի 22-ին: Սույն իրավական փաստաթղթով ՀՀ տիտղոսը ճանաչվեց և իրավունքները հաստատվեցին հայության բնօրրան-հայրենիքի մի փոքր մասի՝ նրա հյուսիս-արևելյան հատվածի վրա: Իրավարար վճիռն իր կայացման և ուժի մեջ մտնելու իսկ պահից (22.11.1920թ.) կատարման համար անվերապահ, պարտադիր, իրավաբանական տեսանկյունից անբեկանելի և իրավական հետևանքների առումով անժամանցելի փաստաթուղթ է: Քանի որ Իրավարար վճիռը կայացվել է երկու փաստաթղթերի, այն է՝ Դաշնակից ուժերի անունից հանդես եկող Գերագույն խորհրդի (Բրիտանական Կայսրություն, Ֆրանսիա և Իտալիա)՝ 26.04.1920 թվակիր իրավարարության հայցադիմումի (կոմպրոմիս, compromis) և Սևրի դաշնագրի մեջ 89-րդ հոդվածի տեսքով ներառված իրավարարության հայցադիմումի հիման վրա, ուստի Իրավարար վճիռը նշյալ երկու փաստաթղթերի կողմ հանդիսացող երկրների և նրանց իրավահաջորդ պետությունների համար անսակարկ իրավական պարտավորություն է և անխուսափելի քաղաքական հանձնառություն:

Այսու,

- Նկատի ունենալով, որ ներկա Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության սահմանը հստակորեն և հանգամանակից նկարագրված ու ամրագրված է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ 22.11.1920 թվակիր Իրավարար վճիռի մեջ,
- Ընդունելով, որ թեև հայ ժողովրդի իրավունքները պատմականորեն հաստատված են Հայկական բարձրավանդակի և նրա հարակից տարածքների մի մասի վրա, այսուհանդերձ, ներկայումս ՀՀ ինքնիշխանությունն ու տիտղոսն անբեկանելիորեն ճանաչված են և

իրավականորեն սահմանափակվում են միայն նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների մի մասի վրա,

- Հաշվի առնելով, որ պետությունները, ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն իրենց մասնակցությունը բերելով Իրավարար վճռի հայցադիմումին, դրանով իսկ նախապես տվել են իրենց անվերապահ համաձայնությունը՝ կայացվելիք ցանկացած վճիռ ընդունել որպես պարտադիր, ուստի.

ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի՝ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.) կատարման համար պարտադիր փաստաթուղթ է ներկայումս ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների ճնշող մեծամասնության համար, այդ թվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական 5 անդամներից 4-ի համար՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Միացյալ Թագավորություն և Չինաստան:

Այսպիսով, սա աննախադեպ երևույթ է միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի մեջ. չկա մի որևէ այլ պետական սահման, որը խարսխված լինի նման իրավական ամուր հիմքի վրա, որքան Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության *de jure* սահմանը:

Ամփոփում. Հայաստանի Հանրապետությունը և հայ ժողովուրդը պետք է ամբողջական հատուցում ստանան իրենց կրած բազմաբնույթ նյութական կորուստների համար, որպեսզի վերականգնեն կորուստներին նախորդած վիճակը, ինչպես նաև կայացնեն բնականոն զարգացման պարագայում ստեղծվելիք նյութական իրավիճակը:

բ. Հայկական հարցի բարոյական բաղադրիչը. Բարոյական հատուցումը պետք է ընդգրկի ոչ միայն Թուրքիայի կողմից կողմից Հայոց ցեղասպանության ուղղակի ճանաչումն ու աներկբա դատապարտումը, այլև, որ ավելի կարևոր է, պետք է խորանա հաշտեցման ծրագրի իրականացմամբ: Թուրքիայի իշխանությունները թուրք հասարակության համար պետք է իրականացնեն պատմական իրականությունը բացահայտող քարոզչական և ուսումնակրթական համապարփակ բազմափուլ ծրագրեր:

7. Հայկական հարցի լուծման ձևախեղման վտանգը

Վերջին 50 տարում Հայկական հարցի լուծումն ընթացել է Հայոց ցեղասպանությունն ընդունել տալու ճանապարհով, ինչը հիմնականում պայմանավորված է եղել հայոց պետականազուրկ վիճակով և գոնե որոշակի հաջողություններ գրանցելու ձգտումով: Եթե նման քաղաքականությունը որոշակի վերապահումով կարելի է արդարացնել այն ժամանակների և հնարավորությունների համար, ապա 1991թ. հայոց պետականության վերահաստատումից հետո նման քաղաքական հիմնուղին ժամանակավրեպ է և անարդյունավետ: Նմանապես, երբ Հայոց ցեղասպանության

միջազգային ճանաչման դրույթը սոսկ ընդգրկվում է ՀՀ արտաքին քաղաքականության գերակայությունների մեջ առանց ՀՀ իրավունքների վերականգնման և Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ թուրքիայի Հանրապետության կողմից տարածքային, նյութական և բարոյական հատուցման զուգորդման, այդպիսի քաղաքականությունն անպտուղ է և մինչևիսկ վտանգավոր: Հարցի նման առաջադրումը ստեղծում է հարցի հնարավոր լուծման պատրանքային վիճակ. այն կլանում է հսկայական մարդկային և նյութական միջոցներ և փոշիացնում է բուն նպատակին հասնելու քաղաքական կամքը: Ներկա փուլում Սփյուռքի քաղաքական բոլոր կառույցների համար հույժ կարևոր է վերածնակերպել առաջնահերթությունները, վերասահմանել թիրախային նպատակները և, համապատասխանաբար, վերաբաշխել մարդկային ու նյութական միջոցները: Հայկական հարցի անգամ մասնակի լուծումը, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ընդլայնումը կամ Արցախի հարցի մինչևիսկ կատարելապես հայանպաստ ելքը, էապես չեն փոխելու ՀՀ աշխարհաքաղաքական վիճակը: Հայաստանը մնալու է նույնքան խոցելի և շրջափակելի, գոյատևման և զարգացման համար խիստ սահմանափակ հնարավորություններով: Հետևաբար, Հայաստանի համար կենսականորեն անհրաժեշտ է, որ երկրի իշխանությունը խորապես գիտակցի պետականությանը սպառնացող մարտահրավերները, դրսևորի ինքնախաբեկանքի վիճակից դուրս գալու քաղաքական կամք և, համապատասխանաբար, իրականացնի այդ վտանգները չեզոքացնելու համար Հայկական հարցի լուծմանը նպատակամղված լուրջ քաղաքականություն: Ըստ այդմ, Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը ոչ միայն արդարության ու միջազգային իրավունքի գերակայության հաստատում է, այլև հայոց պետականության կենսապահովման հիմքը:

8. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման գործընթացը որպես Հայաստանի Հանրապետության հզորացման միջոց և նախադրյալ

Հայաստանի Հանրապետության անկախ ու արժանապատիվ գոյության համար կենսական նշանակություն ունի ոչ միայն ՀՀ տարածքային ամբողջականության վերականգնումը, այլև դեպի այն նպատակաուղղված քաղաքական գործընթացն ինքնին վճռորոշ նշանակություն ունի հայոց պետականության հզորացման, հետևաբար նաև նրա չընդմիջվող գոյության համար:

Քաղաքագիտությունը վաղուց է մշակել պետության հզորության հաշվարկի բանաձևը: Ամերիկյան քաղաքագիտության մեջ այն հայտնի է Ռեյ Քլայնի բանաձև (Ray Cline's "Formula for Measuring National Power") անունով.

$$P_p = (C+E+M) \times (S+W)$$

Այս բանաձևում. P_p (Perceived power) հաշվարկվող հզորությունն է, C (Critical mass: population + territory)՝ որոշիչ գանգվածը. բնակչությունը + տարածքը, E (Economic capability)՝ տնտեսական կարողությունը, M (Military capability)՝ ռազմական կարողությունը, S (Strategic purpose)՝ հեռազնա (ստրատեգիական) նպատակը, W (Will to pursue national strategy)՝ ազգային հեռազնա (ստրատեգիական) նպատակը հետապնդելու կամքը:

Բանաձևից ակնհայտ է, որ պետության հզորությունը որքան որ պայմանավորված է հեռազնա նպատակի առկայությամբ և դրան հասնելու պետական նպատակամղվածությամբ, նույնքան էլ բնակչությամբ, տարածքով, տնտեսական և ռազմական հզորությամբ: Պետության հզորությունը որոշակի ցուցանիշների սոսկական հանրագումար չէ, այլ շոշափելի, նյութական ցուցանիշների բազմապատկումն է՝ նպատակի և նպատակամղվածության գումարի ցուցանիշով: Անկախ տարածքի, բնակչության, տնտեսական և ռազմական հզորությունից, եթե պետությունը չունի նպատակ, հետևաբար և դրան հասնելու կամք, պետության հզորությունը ոչինչ է, քանի որ հայտնի է. ցանկացած թիվ զրոյով բազմապատկելիս արդյունքում զրո է ստացվում:

Այսօր Արցախի հարցը մի շարք առարկայական և ոչ առարկայական պատճառներով համազգային նպատակ չի հանդիսանում:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել տալու քաղաքական գործընթացն, ըստ էության, չի կարող լինել համազգային, առավել ևս պետական նպատակ, քանի որ բացակայում է նպատակի հստակ ձևակերպումն ու որևէ էական արդյունքի հասնելու հնարավորությունը: Հետևաբար, ոչ միայն ՀՀ տարածքային ամբողջականության ինքնին վերականգնումն է հանդիսանում հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորությունը և հայ ժողովրդի հարատևման միակ ուղին, այլև ՀՀ տարածքային ամբողջականության վերականգնման նպատակաուղղված գործընթացն անգամ, այսինքն՝ նման նպատակի առկայությունն ու դրան հասնելու քաղաքական կամքը հայոց պետականության հզորության ամրապնդման անփոխարինելի գործոն է, քանզի. ***Հայրենիքը, որն արժանապատիվ նպատակ չունի, սոսկ բնակավայր է:***

Ամփոփում

Հաշվի առնելով վերոհիշյալը, ինչպես նաև ի նկատի ունենալով Հայկական հարցի լուծմանը վերաբերող վերոշարադրյալ հիմնադրույթները՝ կարելի է ամփոփել, որ.

- Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումն իրատեսական է և իրագործելի:
- Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման քաղաքականությունն այլընտրանք չունի: Տարածքային ամբողջականությունը

չվերականգնելու դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունը մշտապես կախված է լինելու հարևան երկրների իրավիճակից կամ բարեհաճությունից:

- Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորությունն է և հայ ժողովրդի հարատևման միակ ուղին:

Արա Պապյան

«Մոդուլս վիվենդի» կենտրոնի հիմնադիր և նախագահ